

**UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE
« GEORGE EMIL PALADE » DIN TÂRGU MUREȘ**

**ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI APLICATE
DOMENIUL: ISTORIE**

TEZĂ DE DOCTORAT

**INSPECȚIA ȘCOLARĂ ÎN MOLDOVA LA ÎNCEPUTURILE ÎNVĂȚĂMÂNTULUI
PUBLIC: GENEALOGIE INSTITUȚIONALĂ, PRACTICI, PROTAGONIȘTI**

REZUMAT

Doctorand:

Maria RADOS

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Cornel SIGMIREAN

**TÂRGU MUREȘ
2023**

Cuprins

INTRODUCERE	11
1. TEORII, PRINCIPII, MODELE. INSPECȚIA ȘCOLARĂ ÎN EUROPA MODERNĂ	45
1.1. Teorii, principii și doctrine promovate de gânditorii moderni	45
1.1.1. Martin Luther și Philipp Melanchton, precursorii inspecției școlare în statele germane	46
1.1.2. Pietismul și Realschule	47
1.1.3. Jean Jacques Rousseau despre dezvoltarea liberă și fericită a elevului	48
1.1.4. Schiller și educația estetică	49
1.1.5. Helvétius și <i>arta de a forma oameni</i>	49
1.1.6. Johann Bernhard Basedow. Reformatul cosmopolit și <i>Noua metodă</i>	50
1.1.7. Immanuel Kant. Teoria învățământului motivat de datorie	53
1.1.8. Johann Gottfried von Herder și <i>școala ideală</i>	55
1.1.9. Johann Wolfgang Goethe și principiile <i>provinciei pedagogice</i>	55
1.1.10. Johann Heinrich Pestalozzi - teoria intuiției și regenerarea umanității prin educație	57
1.1.11. Johann Gotlieb Fichte și regenerarea națiunii germane prin educație	58
1.1.12. Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand von Humboldt și libertatea individului	59
1.1.13. Georg Wilhelm Friedrich Hegel și teoria statului	61
1.1.14. Johann Friedrich Herbart. Pedagogia realistă și empirică	62
1.2. Modele ale educației și inspecția școlară în Europa	64
1.2.1. Modelul prusian	64
1.2.1.1. Începuturile educației publice în lumea germană	64
1.2.1.2. Extinderea instrucției publice după Războiul de 30 de ani	65
1.2.1.3. Instrucția publică germană în prima jumătate a secolului al XIX-lea	68
1.2.1.4. Scurte reflecții asupra modelului german	73
1.2.2. Modelul francez	74
1.2.2.1. Începuturi	74
1.2.2.2. Dezbateri, proiecte și legiuri scolastice sub semnul revoluției franceze	76
1.2.2.3. Construcție și deconstrucție în primele decenii ale veacului XIX	78
1.2.3. Modelul austriac, Situația școlilor din Transilvania	92
1.2.3.1. Inspecția școlară între autoritatea laică și cea ecleziastică	92
1.2.3.2. Provocările inspecției școlare în Transilvania și Banat	95
1.2.4. Modelul belgian	98
1.2.5. Modelul elvețian	101
1.2.6. Modelul piemontez	105
1.2.7. Modelul rus	109
1.3. Concluzii	111
2. PARCURS INSTITUȚIONAL ȘI CONTEXT LEGISLATIV	113
2.1. Purtarea de grijă și privegherea școlilor în hrisoavele domnitorilor fanarioți	135
2.2. Domnia pământească a lui Ioniță Sandu Sturdza și redeschiderea învățăturilor publice	122
2.3. O evoluție sub imperiul Regulamentului Organic	133
2.4. Studiu de caz: Reforma școlară din 1847	157
2.4.1. Introducere	157
2.4.2. Literatură de specialitate	159
2.4.3. Între colaborare și conflict: comisia Adunării, Epitropia și referendarul	163

2.4.3.1. Începuturile unui proiect de reformă	163
2.4.3.2. Un raport, dar nu un proiect de reformă. Referendarul Asachi și <i>Expoziția învățăturilor publice din Moldova</i>	169
2.4.3.3. Proiectul Adunării și Regulamentul Epitropiei. O încercare de analiză	174
2.4.4. Inspecția școlară în Regulamentul Epitropiei. O schimbare de viziune ...	177
2.4.5. Considerații finale	179
2.5. Țara Românească la 1847. Scurtă privire comparativă	183
2.6. Revoluția de la 1848 și sfârșitul unei epoci. <i>Așezământul</i> de la 1851	185
2.7. Concluzii	200
3. OAMENII SISTEMULUI	205
3.1. Referendarul Gheorghe Asachi. Inspecția școlară la începuturile învățământului public	205
3.1.1. Literatura de specialitate	205
3.1.2. Scurte repere biografice	206
3.1.3. Începuturile învățământului public din Moldova	208
3.1.4. Demisia referendarului	228
3.2. Gheorghe Săulescu	233
3.3. Bănățeanul Iosif Patriciu - locțiitor de inspector general	248
3.4. Un ardelean în fruntea școlilor din Moldova. August Treboniu Laurian	261
3.4.1. Chemarea la Iași. Primii ani de activitate	264
3.4.2. Continuarea eforturilor pentru refacerea sistemului școlar	273
3.4.3. Călătoria „scolastică” în Europa	277
3.4.4. O reformă complicată	286
3.4.5. Tulburările scolastice din toamna anului 1857 - începutul anului 1858 ...	289
3.5. Simion Bărnuțiu. Un mandat scurt de locțiitor de inspector general	294
3.6. Teodor Veisa (1831-1880) - primul inspector general ales de profesorii publici	300
3.7. Concluzii	318
4. PRACTICI, COMPORTAMENTE, MECANISME. O ANALIZĂ A INSECȚIEI ȘCOLARE	321
4.1. Introducere	321
4.2. Cum erau retribuiți referendarul, inspectorii și revizorii?	323
4.3. Circularele	327
4.4. Inspecția școlară în rapoartele vremii	333
4.4.1. Obiective, constatări, soluții și măsuri. Rapoartele de inspecție în primele decenii ale veacului XIX	333
4.4.2. Viziune și acțiune după <i>Așezământul</i> din 1851.....	341
4.4.3. Inspecția școlilor ținutale	354
4.5. Comitetele de inspecție ținutale	357
4.6. Inspectorul și profesorii: situații și comportamente în oglindă	363
4.6.1. O rezolvare elegantă: Asachi și Velini	363
4.6.2. Când inspectorul demite un profesor. Cazul Cobălcescu	366
4.6.3. Răfuiala profesorilor cu inspectorul August Treboniu Laurian și scandalul scolastic de la Iași	371
4.7. Concluzii	382
CONCLUZII	387
BIBLIOGRAFIE	395
ANEXE	423

1. Argument

Este un truism faptul că articularea societății moderne, implicit emanciparea individului, au fost posibile mai cu seamă datorită educației. Aflată, ea însăși, în centrul dezbaterilor din societate și, totodată, într-o schimbare perpetuă, instrucția publică s-a adaptat noilor conjuncturi și nevoilor sociale, nu fără o oarecare doză de inerție. În strânsă legătură cu dinamica acestor transformări, rolurile și funcțiile inspecției școlare s-au diversificat, evoluând de la controlul activității profesorilor la responsabilizarea tuturor actorilor implicați, prin consiliere și transparență decizională.

În prezent, existența inspecției școlare, atât de necesară la începuturile învățământului public, devine tot mai contestată. Argumentul principal invocat de critici (nu întotdeauna familiarizați cu domeniul educației) este incapacitatea de adaptare a acestei instituții, considerată depășită, blocată într-o paradigmă anacronică, văzută ca o construcție inflexibilă și inefficientă în condițiile descentralizării administrative și a creșterii autonomiei școlilor. Mai mult, însuși procesul inspecției ar fi devenit cu totul mecanic, stereotipizat, o simplă formă fără fond. Iar dezbaterile este departe de a fi încheiate.

Pe de o parte ca martor al acestei largi discuții, purtată destul de abrupt, și controlată adeseori de diletanți, pe de altă parte ca actor al sistemului, am resimțit lipsa unei perspective istorice, temeinic construite, asupra începuturilor și evoluției acestei instituții. Este motivul principal pentru care am abordat o temă care vizează educația și mecanismele de supraveghere, control și evaluare a școlilor într-o perioadă de intense transformări în sens modern ale statului român: *Inspecția școlară în Moldova la începuturile învățământului public: genealogie instituțională, practici, protagoniști*.

Urmărim, aşadar, reconstituirea activității și procesului de inspecție școlară din prima jumătate a secolului XIX, perioadă pentru care contribuțiile din literatura de specialitate sunt modeste, în antiteză cu filonul documentar bogat ce se mai află în prezent în arhivele publice. Această lucrare nu își propune să abordeze învățământul public în ansamblul său, lucru de domeniul evidenței. Pentru lectorul care resimte, eventual, nevoia unei cronici a sistemului de instrucție publică din Moldova, precizăm că reperele generale, momentele de referință din viața școlii moldave se regăsesc în capitolul dedicat evoluției instituției, realitățile fiind ombilical sudate. Altfel, expunerea s-ar fi suprapus, devenind redundantă.

2. Scurt istoric al instituției inspecției

Contrar vulgatei istoriografice, primele încercări de organizare a școlii în Principatul Moldovei se manifestă înainte de domniile pămâtenilor. Sub influența ideilor iluministe, primii domnitori fanarioți au recunoscut importanța misiunii de civilizare a poporului prin extinderea accesului la educație. Odată cu primele eforturi de așezare a instrucției pe baze temeinice a apărut și preocuparea privind controlul activității dascălilor și observarea atentă a progresului realizat de școlari. Hrisovul din 20 februarie 1734, emis de domnitorul Constantin Mavrocordat, prin care

supravegherea școlilor intra în grija mitropolitului, poate fi considerat actul de înființare a inspecției școlare din Moldova¹.

În primele decenii ale secolului XIX, organizarea în sens modern a sistemului de învățământ din Moldova, inspirată de teoriile pedagogice și practicile europene, a impus o mai bună cunoaștere a realităților sociale locale, a resurselor materiale existente la nivel de comunitate, asigurarea respectării normelor legislative și concordanța dintre instruire, curriculum și metodele didactice utilizate. Astfel, pe lângă grija pentru facilitarea accesului la educație, pentru cultivarea limbii și a istoriei patriei, pe lângă înființarea unui număr tot mai mare de școli publice, un rol crescut a fost acordat instituționalizării inspecției școlare, ca metodă eficientă pentru normarea și uniformizarea educației. Din acest motiv, prin Regulamentul Organic, administrația școlilor a fost trecută sub coordonarea Epitropiei Învățăturilor Publice², subordonată Ministerului din Lăuntru. Întrucât se dorea un control atent al muncii profesorilor și o supraveghere îndeaproape a nivelului de instruire a elevilor, inspecția școlară a fost și ea separată de restul îndatoririlor Epitropiei, fiind pusă în grija referendarului. Acesta avea datoria de vizita zilnic „așezămintele învățăturii publice din capitală”, în timp ce în restul țării comitetul de învățătură, alcătuit din doi boieri, veghea la „starea și trebuințele învățăturii”³.

Izbucnirea mișcării revoluționare de la 1848, dar și schimbările politice interne și externe care i-au urmat, au determinat transformări profunde la nivelul organismului de inspecție școlară. Primul pas a fost făcut în septembrie 1849, când Epitropia Învățăturilor Publice se vedea desființată și ramul învățăturilor a fost lipit la Departamentul Averilor Bisericești⁴. Următorul pas a venit la scurt timp, după adoptarea *Așezământului* de la 1851. Atunci, administrația școlilor a intrat în responsabilitatea Departamentului Cultului și al Învățăturii Publice, sprijinit de Sfatul Școlar și de inspectorul general al școlilor, în timp ce în provincie se mențineau comitetele de inspecție ținută.

În acest timp, inspectori generali precum Gheorghe Săulescu, August Treboniu Laurian, Teodor Veisa, și locțiitorii lor, Iosif Patriciu și Simion Bărnăușu, s-au îngrijit de reformarea programelor școlare, îmbunătățirea calității manualelor, monitorizarea disciplinei profesorilor, elevilor și a așezămintelor școlare particulare, de ameliorarea metodelor didactice, precum și de asigurarea numărului de dascăli necesari.

După realizarea Unirii Principatelor de la 1859, mare parte din atribuțiile de organizare, coordonare și control deținute de inspectorii generali ai școlilor vor fi asumate de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Tendințele de centralizare instituțională sunt confirmate de Legea Instrucțiunii Publice din anul 1864, atunci când s-a desființat instituția Inspectorului general, înlocuită fiind de cea a Revizoratului școlar.

Așadar, instituția inspecției școlare a apărut și a evoluat în acele decenii de transformări radicale, în sens modern, care au schimbat însăși traiectoria istorică a Principatelor. Într-un câmp

¹ Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași. Urmată de o serie de documente, de facsimile și de portrete privitoare la istoria națională și bisericească a românilor*, București, Tipografia cărților bisericești, 1888, pp. 13-14.

² *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gheorghe Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 222.

³ *Ibidem*, pp. 222-223.

⁴ V. A. Urechia, *Istoria Școalelor de la 1860-1864 cu o scurtă introducere coprințind note din istoria culturii naționale anterioare secolului al XIX-lea și cu numeroase facsimile de documente, semnături, autografe etc.*[în continuare, *Istoria Școalelor*], volumul III, București, Imprimeria Statului, 1894, p. 9.

istoriografic în care au lipsit preocupările sistematice, investigarea acestui subiect nu poate fi, credem noi, decât un demers necesar, dar și foarte actual. Fără îndoială, trecutul are relevanța sa pentru înțelegerea realității zilelor noastre, a devenirii învățământului românesc și, implicit, a rolului jucat de inspecția școlară. Se impune, astfel, o întoarcere către vremurile edificării sistemului educațional modern din Moldova secolului al XIX-lea, atunci când oamenii școlii erau animați de mari obiective comune, de idealuri profesionale, sociale, umane și, nu în ultimul rând, naționale.

3. Stadiul actual al cunoașterii (literatura de specialitate)

3.1. Stadiul actual al cunoașterii în România

Prezentul demers de cercetare a presupus un travaliu complex, în care fiecare etapă parcursă a avut un rol bine stabilit. Alegerea subiectului și creionarea obiectivelor vizate a presupus, înainte de toate, parcurgerea atentă a literaturii de specialitate. Există, se știe, practica destul de răspândită a tratării acestei literaturi într-o manieră pur descriptivă, consumând zeci de pagini. O risipă nejustificată de spațiu și, totodată, un demers școlăresc, motiv pentru care ne concentrăm atenția asupra celor mai importante publicații, care fie au făcut o carieră deosebită în domeniu, fie au avut un rol determinant, cu bune și rele, în economia lucrării noastre. Totodată, în cadrul unor secțiuni care pun în discuție subiecte inedite, prea puțin abordate, ori controversate (de exemplu, reforma școlastică de la 1847, activitatea lui Gheorghe Săulescu, ori a lui Teodor Veisa), am preferat să analizăm distinct literatura de specialitate. Scopul acestei alegeri a fost de a corecta perspectivele discutabile, acolo unde era cazul, ori de a propune alte direcții de analiză și percepție.

Prima încercare de a surprinde istoria școlilor i-a aparținut avocatului și publicistului George Missail, cel care publica o suită de articole dedicate acestui subiect în anii 1866-1867, în paginile *Buletinului Instrucțiunii Publice*⁵. Missail se dovedește a fi o sursă adesea valorificată de cercetările ulterioare. Se cere însă precauție, dată fiind apropierea de perioadă, precum și absența unor instrumente riguroase de investigație.

O cercetare temeinică a școlii românești în veacul al XIX-lea este imposibil de realizat fără a-i da atenția cuvenită lui V. A. Urechia, cu a sa *Istoria Școalelor de la 1860-1864 cu o scurtă introducere coprințind note din istoria culturai naționale anterioare secolului al XIX-lea și cu numeroase facsimile de documente, semnături, autografe etc.*⁶. Importanta lucrare descrie drumul parcurs de școala românească, de la apariția școlilor publice până la publicarea Legii Instrucțiunii Publice din 1864⁷.

Publicația este una de referință, îndeosebi pentru cercetarea noastră, prin faptul că păstrează memoria a numeroase documente (hrisoave, anafore, opisuri domnești, extrase din presa vremii, corespondență oficială, circulare, rapoarte, statistici, rezoluții, programe școlare, tipizate etc.) ce întregesc istoria învățământului din acea perioadă. Mai cu seamă ne ajută să reconstituim apariția și evoluția corpului de inspecție școlară, precum și activitatea acestuia, făcând apel la acte care azi

⁵ George Missail, *Scoalele și învățătura la românii moldoveni de la 1846-1860*, în „Buletinul Instrucțiunii Publice”, 1865-1868.

⁶ Cele 4 volume din *Istoria Școalelor* au apărut în intervalul 1892-1904 la Imprimeria Statului din București și reprezentau, după cum însuși autorul mărturisea în prefața primului volum, „resultatul cercetărilor a unei munci de 30 de ani în arhivele publice și private”.

⁷ Legea Instrucțiunii Publice din 1864 nu face subiectul analizei lui Urechia. O semnalează însă în finalul volumul al III-lea, invocând că „nu este acesta mai mult misiunea condeiului nostru, de a face istoricul acestor timpuri mai noi, deci punem aci capet lucrării noastre”, V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, volumul III, p. 276.

sunt fie pierdute, fie deteriorate sau amestecate cu alte documente în arhivele publice și private. Profesorul școlit la Iași, Paris și Madrid ne prezintă cronologic organizarea școlii din ambele Principate, facilitând o perspectivă comparată asupra celor două instituții responsabile cu cercetarea școlilor: Epitropia Învățăturilor Publice (Moldova) și Eforia Școlilor (Țara Românească).

Din păcate pentru noi, colecția de documente și informații vizând organizarea și activitatea Eforiei o depășește cu mult pe cea din Moldova. Probabil și pentru că accesul autorului în arhivele de la București a fost mai facil. În plus, V. A. Urechia face aprecieri uneori subiective asupra activității și rolului unor oameni ai școlii în ființarea și modernizarea instrucției publice. Și tot el strecoară incertitudini privind localizarea cronologică a unor momente semnificative precum, spre exemplu, originea Epitropiei Învățăturilor Publice. Totuși, aceste neajunsuri nu știrbesc aportul considerabil al lucrării la investigarea istoriei învățământului modern. Numeroasele dosare investigate de el din Arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice și din Arhiva Statului, apelul constant la publicațiile vremii (*Albina Românească*, *Gazeta de Moldava*, *Buletinul oficial*, *Curierul românesc*, *Dacia literară*), textele redată fie în varianta originală (în alfabet chirilic), fie transliterate în alfabetul latin, demonstrează clar utilitatea lucrării. Toate aceste eforturi însumate ale lui V. A. Urechia permit astăzi inclusiv recursul la unele surse documentare între timp pierdute, lucru care face din *Istoria școalelor* un op fundamental, imposibil de ignorat.

Contemporanii lui V.A. Urechia, A. D. Xenopol și Constantin Erbiceanu au fost la fel de interesați să păstreze vie memoria începuturilor instrucției naționale din Moldova. Din acest motiv, mărturiile, actele și documentele ce însoțesc analizele referitoare la această problemă, transformă lucrările lor (*Serbarea școlară de la Iași cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente; Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași. Urmată de o serie de documente, de facsimile și de portrete privitoare la istoria națională și bisericească a românilor, dar și Istoria românilor din Dacia Traiană*)⁸ în repere valoroase ale literaturii de specialitate produsă la sfârșitul veacului XIX și începutul celui următor, dar și în surse de referință, obligatorie chiar pentru cercetarea prezentă.

Din funcția de inspector al învățământului secundar ieșean, profesorul universitar Petru Rășcanu prezenta cititorilor săi o istorie a învățământului secundar din Principate, în care surprindea parte din regulamentele scolastice adoptate după intrarea în vigoare a Regulamentului Organic, precum și anumite aspecte ce țineau de organizarea instrucției publice din Moldova. Demersul său era însă superficial, inegal, prea puțin sistematizat și lipsit de aparat critic. Se mulțumea să meargă pe calea bătătorită de V. A. Urechia, lăsând prea puțin loc investigației directe⁹.

Una dintre primele monografii dedicate vieții și activității lui Gheorghe Asachi apăsă în anul 1921, sub semnătura lui Eugen Lovinescu¹⁰. Aloca însă un spațiu limitat prezentării activității lui

⁸ A. D. Xenopol, C. Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente*, Iași, Tipografia Națională strada V. Alecsandri, 1885; Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași. Urmată de o serie de documente, de facsimile și de portrete privitoare la istoria națională și bisericească a românilor*, București, Tipografia cărților bisericești, 1888; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, București, Editura Cartea Românească, 1929-1930.

⁹ Petru Rășcanu, *Istoricul învățământului secundar*, Iași, Tipografia Națională, 1906.

¹⁰ Eugen Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*, București, Editura Cartea Românească S. A., 1921.

Gheorghe Asachi în școala ieșeană, arătându-se mai degrabă captivat de dimensiunea literară și jurnalistică a acestuia. În privința realizărilor referendarului, Lovinescu nu aducea ceva nou, oprindu-se asupra unor momente deja cunoscute, grație interesului manifestat de predecesorii săi. Să-i recunoaștem, însă, stilistica fără cusur.

În 1928, într-un moment în care nu doar că ajunsese la maturitatea profesională, dar chiar controla, destul de autoritar, scriitura istorică de la noi, Nicolae Iorga publica *Istoria învățământului românesc*. Fără a fi o capodoperă, lucrarea venea în continuarea unor texte și preocupări mai vechi, unele remarcabile, în care istoricul abordase viața școlii românești sub diferite ipostaze. Acest op general dedicat învățământului se alătura publicațiilor unor autori din trecut, cărora Iorga le recunoștea contribuția, fapt confirmat de numeroasele trimiteri de la subsol. Este vorba despre publicistul George Missail, urmat de Theodor Codrescu, cu *Uricariul* său, apoi de V. A. Urechia, cu a sa *Istoria școalelor* și, în fine, de A. D. Xenopol, fostul său dascăl preferat de la Iași, care aducea informații notabile pentru acest domeniu, în sinteza *Istoria românilor din Dacia Traiană*.

În cele 14 capitole ale lucrării, Nicolae Iorga a analizat îndeosebi evoluția în sens modern a învățământului românesc. Acorda o mare atenție cercetărilor privitoare la amprenta profundă pe care a elenismul a lăsat-o asupra învățământului din Principatele Române, apreciind efortul lui Grigore Ghica Vodă pentru continuarea învățăturii în Moldova, cu al său hrisov domnesc din 1747. Iorga semnală și încercările de sincronizare cu Europa occidentală la finalul secolului al XVIII-lea, într-un moment în care școala românească se ridica împotriva celei grecești, pe fondul influenței iluministe și a mișcărilor de emancipare națională, tot mai vizibile în Europa. Politica școlară a domnilor fanarioți, bazată exclusiv pe un învățământ în limba greacă, cum susținea Nicolae Iorga exagerat, este intens analizată. Sub lupa documentată a istoricului se află organizarea instrucției școlare, metodele de predare, profesorii și disciplinele, organizarea Epitropiei Învățăturilor Publice sau a Eforiei Școlilor (primele organisme de inspecție școlară în Moldova, respectiv Țara Românească)¹¹.

Referindu-se la *Regulamentul Organic*, Iorga pune fața în față organizarea învățământului public din cele două Principate, și compara eforturile lui Gheorghe Asachi, în Moldova, cu cele ale lui Gheorghe Lazăr, în Țara Românească. Pentru sfera de interes a cercetării de față, am aflat în acele pagini informații relevante ce vizează noua organizare a corpului de inspecție școlară, modul de numire a inspectorilor, responsabilități, precum și implicații ale activității acestora. La o scurtă privire către notele de subsol, remarcăm faptul că Iorga își întemeiază mare parte din analiză pe documentele și informațiile furnizate de V. A. Urechia, istoric pe care îl disprețuia de altfel și pe care îl atacase în repetate rânduri la cumpăna veacurilor. Dar această curioasă dependență de textul lui Urechia explică, cel mai probabil, și apetența lui Iorga pentru detaliile referitoare la modul în care era organizată instrucțiunea publică. În plus, marele istoric presară unele informații cu privire la rolul elitei transilvănene în modernizarea învățământului. Și tot el observă critic faptul că organizarea școlii publice din Moldova nu a ținut pasul celei din Muntenia, încercând să explice acest decalaj.

Începutul veacului XX a fost marcat de apariția unor lucrări de excepție. Prima era cea a lui Gheorghe Adamescu, dedicată începuturilor învățământului teologic de la Iași, *Istoria Seminarului „Veniamin” din Iași (1803-1903)*. Apărut în anul 1904, volumul dădea viață inclusiv

¹¹ Vezi capitolele V-IX din lucrare.

unor manuscrise valoroase pentru definirea începuturilor inspecției școlare din perioada domnitorilor fanarioți, punctând, totodată, contribuția mitropolitului Veniamin la reformarea învățământului public național din Moldova. Tot acum vedea lumina tiparului opera monumentală dăruită istoriografiei române de către A. D. Xenopol. Cele paisprezece volume din *Istoria românilor din Dacia Traiană* (ediția îngrijită de I. Vlădescu), precum și *Istoria partidelor politice în România, volumul I (al Istoriei Românilor, vol. IX). De la origini până la 1866* (1910), a reprezentat un etalon de referință privind rigoarea documentării, a citării surselor consultate (extrem de bogate, de altfel), precum și a organizării logice a conținutului. Utile pentru cercetarea de față au fost mărturiile referitoare la opera reformatoare a domnitorilor fanarioți (volumele IX-X), a domnitorilor pământeni și regulamentari (volumul XI), a domnitorilor Grigore Ghica și Al. I. Cuza (volumele XII-XIV), mai ales prin redarea unor părți însemnate din textul legiuirilor care priveau viața școlastică din Moldova.

Un loc însemnat îl ocupă și cele două contribuții semnate de Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848* (1915) și *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic* (1934). Pe lângă analiza minuțioasă a lungului proces de elaborare și adoptare a Regulamentelor Organice, atenția acordată aspectelor de politică internă și externă a celor două Principate, istoricul alocă un spațiu de analiză generos și instrucției publice în primele decenii ale veacului XIX. Perspectiva comparată în privința organizării învățământului național în perioada domniilor regulamentare se dovedește a fi de mare folos pentru înțelegerea funcționării instituției inspecției școlare în Moldova și Țara Românească, precum și a dezbaterilor din societate cu privire la drumul reformativ al instrucției publice. În plus, Filitti își întemeiază afirmațiile pornind de la investigarea surselor inedite din arhive, a documentelor editate la momentul respectiv (*Analele Parlamentare, Documente privitoare la Istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu Hurmuzachi, Buletinul Oficial al Moldovei, Uricarul, Acte și documente privitoare la renașterea românilor*, memoriile lui Nicolae Suțu,), făcând apel și la o bogată literatură străină. Este și singurul, de altfel, care, după Alexandru Lapedatu, face trimitere la memoriile din anul 1845 ale profesorilor publici de la Iași (Damaschin Bojincă, Teodor Stamati, Ioan Albineț și Alexandru Costinescu).

La o sută de ani de la înființarea Academiei Mihăilene, într-un volum ce reunea contribuții dedicate învățământului ieșean de secol XIX, Constantin I. Andreescu venea în fața publicului avizat cu o analiză riguroasă a evoluției liceului ieșean, *Istoricul Liceului Național din Iași (1835-1935¹²)*, construită preponderent cu ajutorul muncii de arhivă. Deși îi citează excesiv pe Missail, Urechia, Xenopol și Adamescu, evitând să abordeze și aspecte mai puțin cunoscute (de exemplu, tulburările școlare din 1857, mandatele de inspector general al lui Gheorghe Săulescu, Iosif Patriciu, Simion Bărnăuțiu, Teodor Veisa), investigația istoricului a reprezentat un instrument util în investigația de față, datorită numeroaselor file din dosarele ce cu greu, sau deloc, au supraviețuit trecerii timpului.

Este un truism faptul că izolarea culturii române față de Apus și îngrădirea libertății de cercetare după instaurarea comunismului în România și-a pus amprenta asupra documentării și scrierii istoriei. Din fericire, eforturile colective încurajate de Academia Română, în scopul editării colecțiilor de documente, a bibliografiilor analitice, a repertoriilor și colecțiilor generale de legi,

¹² Constantin I. Andreescu, *Istoricul Liceului Național din Iași (1835-1935)*, în *De la Academia Mihăileană la Liceul Național. 100 de ani 1835-1935*, Iași, Institutul de Arte Grafice Brawo, 1936, pp. 3-268.

au fost urmate în acele decenii de apariția unora din cele mai consistente contribuții la istoria învățământului din secolul al XIX-lea și a pedagogiei românești. Utile se dovedesc a fi mai ales volumele coordonate de Ștefan Bârsănescu, Ilie Popescu-Teiușan, Ștefan Pascu, Anghel Manolache și Alexandru Pănuță, chiar dacă, în cazul instrucțiunii publice din Moldova primei jumătăți de veac XIX, informațiile care ne interesează sunt tratate lapidar.

De referință rămân și tratările unor momente semnificative din istoria școlii ieșene, ori aportul câtorva importante personalități în edificarea învățământului public din Moldova veacului XIX. Deși nu este prima monografie care ia în discuție viața și activitatea lui Gheorghe Asachi, contribuția lui N. C. Enescu (*Gheorghe Asachi organizatorul școlilor naționale din Moldova*, 1962) este meritorie mai ales pentru analiza aprofundată a rolului referendarului în ridicarea învățământului public din Moldova, spre deosebire de predecesorul său, Eugen Lovinescu, care insistase prea puțin asupra acestui aspect. Cu ajutorul documentelor editate înaintea sa de V. A. Urechia, E. Hurmuzachi și Th. Codrescu, prin apelul frecvent la numerele *Albinei românești*, dar și printr-o anchetă arhivistică serioasă, Enescu reconstitua momentele semnificative din istoria politicii scolastice din Moldova care, prin excelență, poartă amprenta lui Gheorghe Asachi. Tot lui îi recunoaștem meritul de a fi scos la lumină file din activitatea a trei profesori publici ieșeni, Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop și Anton Velini (*Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, 1970). Cu toate acestea, în cazul lui Săulescu, Enescu s-a concentrat mai ales pe contribuția adusă la dezvoltarea literaturii și pe preocupările privind alcătuirea de carte școlară. Drept urmare, nu a acordat atenție activității de inspector al școlilor normale ori de inspector general al școlilor din Moldova. În plus, strecoară și unele erori. Bunăoară, citându-l pe Urechia, susține că Gheorghe Săulescu ar fi fost numit inspector al pensioanelor (1845)¹³, pentru ca mai apoi, valorificând informații oferite de N. A. Bogdan, să îi atribuie călătoria la Viena, alături de Costache Negri, confundându-l, astfel, cu August Treboniu Laurian¹⁴.

În ceea ce-l privește pe August Treboniu Laurian, inspectorul general al școlilor din Moldova, în perioada 1852-1858, de departe cea mai complexă monografie apăsă sub semnătura lui Ilie Popescu-Teiușan și Vasile Nedeia, în anul 1970. Spunem cea mai complexă, deoarece este singura care abordează în profunzime aspecte ce privesc activitatea școlastică, nu doar latura revoluționară, filosofică, istorică sau lingvistică a reputatului ardelean. Mai mult, cei doi autori au preferat să construiască portretul personal și profesional al lui Laurian (studii, activitatea ca profesor și revizor școlar din Țara Românească, lupta revoluționară de la 1848, sosirea la Iași, reformele inițiate în calitate de inspector general) plecând de la ancheta arhivistică (care predomină!), completată cu trimiteri frecvente la jurnalele vremii (*Albina românească*, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Curierul românesc*, *Vestitorul românesc*, *Românul*, *Observatorul*, *Telegraful român*, *Războiul*, *Gazeta Transilvaniei*, *România liberă*), corespondență, studii și cercetări recente. Tot ei deschid câteva capitole din activitatea lui Laurian, aproape necunoscute până atunci, și anume cel al călătoriei de studii prin Europa (din anul 1855) și conflictele cu profesorii publici ieșeni. Doar că, în ambele cazuri, a lipsit contactul nemijlocit cu acele dosare care ar fi sprijinit o asumare documentară completă și corectă. Astfel, fie dintr-o ușoară doză de subiectivism, fie din lipsă de acribie, s-au strecurat confuzii (de exemplu în numirea unor personaje care s-au intersectat cu Laurian), erori în trimiterile de subsol, greșeli de documentare (cum este și informația potrivit căreia Laurian și-ar fi luat doctoratul din 1855 la

¹³ Enescu, N. C., *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 19.

¹⁴ *Ibidem*, p. 20.

Hanovra, în loc de Gottingen¹⁵), ori exagerări, bunăoară când se referă la profesorii publici moldoveni, care l-au reclamat pe Laurian în septembrie 1857, și pe care îi caracterizează cu termeni jignitori, precum „banda”.

În *Contribuții la istoricul dezvoltării învățământului din județul Iași* (1972), profesorul secundar Petru Vladcovschi își asuma o misiune anevoioasă, peste puterile lui. Voia să ofere corpului profesoral, după cum el însuși mărturisea, o istorie a învățământului ieșean, începând cu secolul al XVIII-lea și până la 1948. Un demers structurat cronologic în trei părți, prima dintre acestea fiind dedicată începuturilor instrucției publice, până la 1859. Dascălul de istorie a acordat atenție contribuțiilor consacrate în istoriografie (V. A. Urechia, A. D. Xenopol, E. Hurmuzachi, Th. Codrescu, C. Erbiceanu, N. Iorga, C. Andreescu), pe care îi citează frecvent, alături de studii și cercetări mai recente (N. C. Enescu, G. Călinescu, Șt. Bârsănescu, A. Camariano-Cioran, C. C. Giurescu). În contextul politic al perioadei nu lipsesc trimiterile la lucrări care să confirme alinierea ideologică (K. Marx, Fr. Engels), fapt ce impune decuparea cu prudență a informațiilor sensibile. Rezultatul acestui efort de recompunere a parcursului istoric al instrucției publice din Moldova trebuie receptat cu limitările care se impun. În primul rând, nu putem vorbi de o lucrare riguroasă din punctul de vedere al cercetării și al analizei (deși autorul își asuma în introducere acest deziderat!), date fiind, printre altele, instrumentele rudimentare folosite în citare. În plus, autorul se mulțumește să parafrazeze informații din unele jurnale ale vremii (*Albina românească*, *Gazeta Moldovei*, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Gazeta de Transilvania*), să reproducă pagini întregi din *Istoria Școalelor* a lui Urechia, ori din lucrările lui N. C. Enescu. În al doilea rând, apelul la documentul de arhivă este și el diluat, contrar afirmației din introducere, potrivit căreia ar fi văzut „dosarele aflate în fondul Arhivelor Statului din Iași și București”¹⁶. Pe lângă toate acestea, în paginile sale s-au strecurat greșeli cronologice (susține că Laurian a mers în inspecție la școala de fete pe 1 octombrie 1853, în loc de 1 octombrie 1852)¹⁷ și erori ce țin de funcțiile deținute de anumite personaje din fruntea instrucției publice moldave (de ex. afirmă că Laurian a revenit în fruntea Departamentului în anul 1855¹⁸).

Un exemplu de acuratețe științifică și de cercetare riguroasă ni-l oferă reputata elenistă Ariadna Camariano-Cioran. Un nume care s-a impus în anii '70 ai secolului trecut prin contribuțiile valoroase dedicate relațiilor româno-elene. În *Les académies princières de Bucarest et de Yassy et leurs professeurs* (1974), distinsa cercetătoare lua în atenție eforturile domnitorilor fanarioți de organizare a învățământului din Moldova (capitolul al II-lea), analizând punctual legiuirile date în acest sens și raportându-se, totodată, la începuturile inspecției școlare.

În monografia de mică întindere a lui Gheorghe Bădăraș (*Academia Mihăileană*, 1987), pe lângă cronică întemeierii Academiei ieșene și câteva semnale privind activitatea acesteia în perioada 1835-1847, întâlnim și câteva pagini dedicate inițiativelor de înființare a învățământului public moldovean. Este adevărat că, prin comparație cu lucrările monografice apărute deja la momentul respectiv, ne-am fi așteptat la o abordare mai actuală și, totodată, mai consistentă, atât sub aspectul documentării cât și al interpretărilor. Autorul a preferat, însă, să meargă pe drumul

¹⁵ Ilie Popescu-Teiușan și Vasile Netea, *August Treboniu Laurian. Viața și activitatea sa*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, p. 161.

¹⁶ Petru Vladcovschi, *Contribuții la istoricul dezvoltării învățământului din județul Iași*, partea I, Iași, Editura [s.n.], 1972, p. 7.

¹⁷ *Ibidem*, p. 160.

¹⁸ *Ibidem*, p. 166.

construit de Urechia, Xenopol, Iorga și Enescu, pătrunzând destul de puțin în universul documentului de arhivă și, poate mai evident, ignorând o bună parte a literaturii de specialitate.

În mod curios, interesul privind instrucția publică a scăzut simțitor în istoriografia românească de după 1989. Eliberarea de condiționările regimului comunist, paralel cu frământările aferente tranziției, au redat gândirii istorice libertatea în care aceasta se putea dezvolta. Reluarea contactelor științifice cu Occidentul, schimbarea regimului editorial (foarte drastic în anii comunismului, când nu se permitea tipărirea unei cărți decât o dată la doi ani) sunt noile realități care s-au reflectat pregnant în direcțiile pe care le-a îmbrăcat istoriografia românească. Au apărut noi teme de cercetare precum istoria mentalităților, imagologiei, vestimentației, alimentației, minorităților, religiilor. Este vorba, așadar, de o redimensionare a interesului pentru teme marginalizate / cenzurate anterior.

În privința bibliografiilor, dicționarilor, enciclopediilor, rezultatele nu sunt însă mai mulțumitoare. Cu excepția unei bibliografii pedagogice (*Bibliografia pedagogică retrospectivă românească [1785-1948]*), apărută în anul 1999, sub redacția lui Alfred Lautermann, și a *Enciclopediei marilor personalități din istoria, știința și cultura românească de-a lungul timpului*, apărută în intervalul 2005-2009, sub coordonarea lui Ion Văduva-Poenaru, nu am identificat alte lucrări care să rețină atenția.

Puține sunt izvoarele istorice relevante editate în ultimele decenii, de la documente și memorialistică, la corespondență, descrieri de călătorie și beletristica vremii. Remarcăm totuși studiul lui Nicolae Bocșan dedicat circularilor școlare (*Un izvor istoric neglijat: Circularele școlare*, RA, 2003, nr. 1-2, pp. 48-56) și, cu titlu de inventar, amintim seria nouă din colecția *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea* (cu Paul Cernovodeanu, coordonator de colecție și Daniela Bușă, coordonator volume), respectiv lucrarea lui Alex Drace-Francis (*Geneza culturii române moderne. Instituțiile scrisului și dezvoltarea identității naționale 1700-1900*, Iași, 2016), care pot fi valorificate, la rigoare, doar cu privire la impresia pe care societatea românească în ansamblul ei a exercitat-o asupra celor care au venit din afara granițelor țării.

Iată și câteva constatări. După ce istoriografia românească și-a recăpătat libertatea de cercetare și interpretare, problema națiunii și a educației publice a continuat să suscite interesul istoricilor. Este adevărat, însă, că și-au făcut apariția mai puține contribuții, dar într-un spectru tematic diversificat. Se remarcă, totodată, și tendința de fragmentare a istoriei. Pentru înțelegerea contextului istoric în care se petrece modernizarea învățământului, esențiale rămân lucrările monografice care trimit la constituirea națiunii și a statului român modern, la organizarea instituțională (Dan Berindei, Gheorghe Platon, Alexandru Zub, Mihai Cojocariu, Nicolae Isar, Alin Ciupală), precum și la istoria elitelor (Victor Neumann, Cornel Sigmirean, Lucian Nastasă, Florea Ioncioaia, Leonidas Rados, Elena Siupiur)¹⁹. Având în vedere faptul că apariția acestora are

¹⁹ Gheorghe Platon, *Regulamentul Organic: operă de progres sau instrument de opresiune socială și națională*, în volumul *De la Constituirea națiunii la marea Unire. Studii de istorie modernă*, III, Iași, Editura Universității, 2000; Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza Iași, 1995; Nicolae Isar, *Principatele Române în Epoca Luminilor, 1770-1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, București, Editura Universității, 1999; Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000; Cornel Sigmirean (coordonator), *Intelectualii și societatea modernă. Repere central-europene*, Tg. Mureș, Editura Universității, 2007; Cornel Sigmirean (coordonator), *Intelectualii. Ideologii și destin politic*, Tg. Mureș, Editura Arhipelag XXI, 2015; Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2006; Idem, „Suveranii” universităților românești: mecanisme de selecție a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăților de filosofie și litere (1864-1948), Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007; Leonidas Rados, *Bursieri români la Universitatea din Torino în anii 1860'. Aproximare neolatină sau oportunitate academică?*,

loc după dispariția unui regim de cenzură, remarcăm repunerea în circulație a unor concepte precum „identitate”, „națiune”, „elite” ș.a. În locul lucrărilor de anvergură întâlnim scurte monografii ale așezămintelor școlare și biografii ale dascălilor, dar care aparțin mai ales istoriei recente. Iar eforturile istoriografice de recuperare a memoriei acestor instituții vin mai ales din zona Transilvaniei²⁰ și prea puțin din Moldova. De notat și consecvența lui Nicolae Isar, ale cărui preocupări vizează nu doar istoria modernă a Principatelor, ci și istoria politicii școlare din această perioadă²¹. În rest, scurte considerații referitoare la istoria învățământului modern²² sau la pedagogia modernă²³.

Așadar, problematica inspecției școlare din Moldova secolului al XIX-lea nu este abordată în mod direct în publicațiile dinainte și după 1989. Lipsesc analizele și studiile vizând evoluția, rolul, impactul și particularitățile inspecției școlare din veacul XIX, cel puțin la nivelul Moldovei. Există doar scurte trimiteri la istoricul unor inspectorate școlare, fără a fi siguri nici măcar de intervalul cronologic supus analizei²⁴. O posibilă explicație a decalajului față de istoriografiile europene (cu deosebire franceză și britanică) din acest domeniu vine din faptul că, multă vreme, registrele de inspecție școlară, precum și corespondența între instituțiile de resort, ori alte documente, s-au aflat în arhivele școlilor, sau în arhiva internă a Ministerului Instrucțiunii Publice, îngreunând, astfel, accesul la surse. Totodată, preocupările istoricilor pentru domeniul educației preuniversitare, deși constante până la jumătatea secolului trecut, s-au diminuat după aceea, devenind, mai degrabă, apanajul psihologilor / pedagogilor. Drept urmare, au fost orientate cu precădere nu spre analiza trecutului, ci a coordonatelor prezentului și spre anticiparea unor strategii educaționale de perspectivă. Lucrări, așadar, prea puțin sau deloc relevante pentru cercetarea de față. Dacă înainte de 1989 întâlnim contribuții utile (lucrări generale de istoria învățământului și a gândirii pedagogice românești, colecții de documente/ legi etc.) pentru întregirea cercetării, după acest moment se constată o diluare a interesului pentru istoria educației publice a acestui veac. Locul lăsat liber a fost uneori ocupat de diletanți iar accentul a fost deplasat către recuperări locale

în *Migrații, politici de stat și identități culturale în spațiul românesc și european* (coordonator Victor Spinei), volumul I, *Ipostaze istorice ale mișcărilor de populație și modele identitare etnolingvistice actuale* (editori Flavius Solomon, Alexandru Cohal, Leonidas Rados), București, Editura Academiei Române, 2019, pp. 211-240; Idem, *Studenti și profesori ai Universității din Iași la studii în străinătate (deceniul șapte al secolului XIX)*, I, în „Historia Universitatis Iassiensis”, I/2010, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, pp. 37-111; Idem, *Un cărturar de altădată. Constantin Erbiceanu (1838-1913)*, București, Editura Academiei Române, 2020; Florea Ioncioaia, *Tineri din principate la studii în Europa (1800-1834). O tentativă de sistematizare*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Gheorghe Șincai”, nr. 1/1998, pp. 18-43; Idem, *Utopism și context istoric. În jurul unui epistolar*, în „Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu”, Cluj-Napoca, tomul XLVI, 2009, pp. 221-243; Idem, *Istorie intelectuală și referință ideologică: preistoria Universității din Iași*, în „Historia Universitatis Iassiensis”, volumul 1, nr. 1/2010, pp. 13-36; Elena Siupiur, *Intelectuali, elite, clase politice moderne în sud-estul European. Secolul XIX*, București, Editura Domino, 2004; Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003.

²⁰ De exemplu, menționăm *Regulament privind organizarea și efectuarea inspecțiilor școlare în școlile de stat și confesionale, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea*, apărut prin grija lui R. Milian, în „Revista Bihoreană de Istorie”, 2007.

²¹ N. Isar, C. Gudin, *Din istoria politicii școlare românești [1864-1899]*, București, Editura Universității, 2004.

²² Florin Diac, *O istorie a învățământului românesc modern*, București, Editura Oscar Print, 2004 și G. Cristea, *Reforma învățământului. O perspectivă istorică [1864-1944]*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2001.

²³ D. Valeriu, *Gândirea pedagogică universală și românească în sec. XVII-XIX. Idei și doctrine pedagogice*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2004 și I. Albușescu, *Istoria gândirii și practicii pedagogice românești*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2005.

²⁴ M. Ciobanu, *Pagini de istorie a Inspectoratului Școlar Vaslui*, Editura Thalia, 2003 și C. Ungureanu, *Inspectorii școlari din Bucovina în perioada 1869-1918*, în „Glasul Bucovinei”, 2/2006, pp. 31-32.

ale memoriei școlilor sau ale unor figuri de dascăli, către metode și strategii pedagogice aplicate de-a lungul timpului.

3.2. Semnale europene

La finele secolului al XIX-lea, în spațiul francez se derula deja un impresionant efort de recuperare. Vizate erau, de data aceasta, doctrinele filosofice, conceptele pedagogice și teoriile privind sistemele de educație ale Europei moderne. Istorici, filosofi, profesori la prestigioase facultăți franceze, oameni politici, inspectori generali, institutori, directori de școală, s-au aplecat cu stăruință asupra filosofilor și teoreticienilor, care, prin lucrările lor, au abordat aspecte referitoare la scopul și fundamentele educației, organizarea instrucției publice (teorii pedagogice, instituții scolastice, legislația școlară, profilul și rolul dascălului ș.a.) și rolul statului, chestiuni care, la începutul secolului XX încă mai generau dezbateri aprinse în spațiul public, fără a avea rezultatul așteptat.

Nu ne propunem, nici pe departe, să facem aici o analiză extinsă asupra metodei de cercetare a istoriei educației din perioada amintită. Demersul în sine merită, cu siguranță, o atenție aparte, într-un registru al cercetării aprofundat și individualizat. Există, însă, câteva trăsături comune contribuțiilor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (dar care vizează perioada anterioară). Multe dintre acestea sunt reeditări, respectiv traduceri ale lucrărilor originale ce aparțineau ilumiștilor francezi și germani, fără a aduce un plus de cunoaștere sau de analiză minuțioasă. Altele, vin cu perspective comparate asupra creațiilor filosofice și pedagogice ale timpului, care abordează subiecte legate de rolul educației în dezvoltarea individului și a națiunii, limitele intervenției statului în societate, metodele și mijloacele prin care educatorul poate influența viitorul educabililor etc. Sunt lucrări pe care le-am accesat prin intermediul platformelor digitale²⁵ în perioada pandemiei, când cercetarea în bibliotecă era un deziderat aproape imposibil. Existența acestor contribuții în mediul online a fost salvatoare pentru aprofundarea literaturii pedagogice și a teoriilor europene despre educație din perioada secolelor XVIII-XIX.

În timp ce filosofia și pedagogia germană reprezentau un ideal pentru publicul francez, autoritățile franceze încurajau călătoriile de studii în lumea germană, cu scopul de a culege informații despre sistemul de instrucție și de a confirma reușitele acestuia (de ex. călătoria lui Victor Cousin în Germania anul 1831). Totodată, direcțiile de cercetare pedagogică din Franța propuneau noi abordări, concentrate preponderent pe istoria organizării administrative a instrucției publice (curricula școlară, metode folosite, discipline de examen), pornind de la documentele oficiale ale epocii. Așa se explică apariția unui număr mare de lucrări privind evoluția instrucției publice din Franța primei jumătăți a veacului XIX, punctând, pe de-o parte, efectele benefice ale reformelor realizate în perioada 1800-1833, și, pe de altă parte, dezavantajele centralizării excesive. Cei care și-au asumat acest demers anevoios, au recurs permanent la comparația cu sistemul de instrucție german, atrăgând atenția asupra lipsurilor din cel francez. Instituția inspecției școlare intra și ea sub lupa specialiștilor, caracterizată, cel mai adesea, drept un organism alcătuit din oameni fără autoritate, fără experiență și care, în relația cu corpul profesoral, mai mult intimidau și

²⁵ Este vorba despre Google Scholar (<https://scholar.google.com/>), Gallica (<https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>), Persée (<https://www.persee.fr/>), Enciclopedia Universalis (<https://www.universalis.fr/>).

descurajau²⁶. În acest context își fac apariția și volumele ce însumau legile, normele, procedurile, regulamentele școlare, actele și documentele școlare adoptate de autoritățile franceze începând cu momentul 1789²⁷.

Însă, puține sunt încercările care integrează problematica instrucțiunii publice într-un fenomen mai larg, cum ar fi cel al istoriei politice, culturale, sociale și economice, sau care propun o perspectivă comparată mai largă asupra instituțiilor, legislației școlare, metodelor și disciplinelor de învățământ. O nouă manieră de abordare a istoriei educației se va impune abia începând cu anii 1960-1970, când studiile în domeniu au propus o perspectivă integrată. Printre istoricii moderniști care au inițiat această schimbare de viziune s-au numărat François Furet, Jacques Ozouf, Marie-Madeleine Compère²⁸. Câțiva ani mai târziu, André Chervel, autorul lucrării *Histoire de l'enseignement du français du XVIIe au XXe siècle* (Paris, Retz, 2006) premiată de Academia franceză cu premiul Guizot (2007), venea cu o nouă teorie. Istoricul considera că istoria educației nu poate fi scrisă doar pe baza documentelor oficiale. Propunea, în schimb, o analiză mai atentă a evenimentelor istorice care pot influența nu doar cursul istoriei generale, ci și pe cel al instrucțiunii publice²⁹.

În zilele noastre, spre deosebire de literatura de specialitate românească, cea franceză și-a păstrat interesul pentru istoria educației și, implicit, pentru inspekția școlară. La fel de adevărat, însă, în locul analizelor extinse, azi întâlnim studii și articole reduse ca dimensiuni și care pornesc de la dezbaterile privind relevanța instituției și a procesului în prezent. Doar că, pentru a-i înțelege rațiunile, mecanismele și pentru a articula perspective de viitor, istoricii și pedagogii au preferat să se întoarcă la începuturile ființării organismului de control³⁰, analizându-i devenirea, realizările și nereușitele.

²⁶ Émile Girardin, *De l'instruction publique. I. Élémentaire, Générale, Nationale. II. Complémentaire, Spéciale, Professionnelle*, Paris, A Desrez Éditeur du Panthéon Littéraire, 1858; Antoine-Augustin Cournot, *Des institutions d'instruction publique en France*, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, 1864; Gabriel Compayré, *Histoire de la pédagogie*, Paris, Librairie Classique Delaplane, 1886; Idem, *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le seizième siècle*, volumul I, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1904; François Guex, *Histoire de l'instruction et de l'éducation*, Paris, Félix Alcan Éditeur, 1906; Henri Lichtenberger, *L'Allemagne moderne. Son évolution*, Paris, Ernest Flammarion, 1907.

²⁷ Th. H. Barrau, *Nouvelles lois sur l'enseignement suivies des décrets, règlements et arrêtés relatifs à l'exécution de ces lois*, 1857; Léon Béquet, *Répertoire du droit administratif*, publicat prima oară în anul 1882; M. Gréard, *La législation de l'instruction primaire en France depuis 1789 jusqu'à nos jours. Recueil des lois, décrets, ordonnances, arrêtés, règlements, décisions, avis, projets de lois, avec introduction historique et table analytique*, 3 volume, 1889-1902; Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux Arts. Direction de l'Enseignement Secondaire, *Recueil de règlements relatifs à l'enseignement secondaire*, Paris, Imprimerie Nationale, 1900; Louis Gobron, *Plans sommaires de législation et d'administration scolaires (Programme du Certificate d'aptitude à l'Inspection primaire)*, Paris, L'Imprimerie Georges Lac, 1907.

²⁸ Fabienne Reboul-Scherrer, *Dascălul*, în *Omul romantic* [François Furet, coordonator], prefată de Elena Brăteanu și traducere coordonată de Giuliano Sfichi, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 137-165.

²⁹ Pierre Boutan, *Chervel André, Histoire de l'enseignement du français du XVIIe au XXe siècle*, în „Revue française de pédagogie”, 162/ 2008, pp. 138-140.

³⁰ Louis Baladier, *Les missions des corps d'inspection*, în „Revue Internationale d'éducation de Sèvres”, 08/1995, pp. 39-49; Thierry Dickel, *Une évolution des pratiques d'inspection chez les inspecteurs de l'Éducation nationale chargés d'une circonscription du premier degré*, în „Informations sociales”, 2005/6, nr. 126, pp. 74-83; Philippe Savoie, *L'État et l'éducation en Europe occidentale. Comparaison et jeux de miroirs*, în „Histoire de l'éducation”, 134/2012, aprilie-iunie, pp. 5-17; Yannick Le Marec, *Les inspecteurs primaires et les pratiques d'enseignement français aux monolingues bretons sous la IIIe République*, în „Histoire de l'éducation”, 137/2013, pp. 5-32; Jérôme Louis, *L'école primaire pour tous? La loi Guizot du 28 juin 1833*, în „Enseignants et enseignements au coeur de la transmission des savoirs” [Armelle Le Goff și Christiane Demeulenaere-Douyère (dir.)], Paris, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, 2021, pp. 46-56.

4. O discuție asupra surselor primare

În absența unor contribuții recente notabile dedicate subiectului pe care ne-am propus să-l abordăm, în atelierul propriu-zis de cercetare a problematicii inspecției școlare de la începutul învățământului public în Moldova am pus un puternic accent pe ancheta documentară, scoțând la lumină mărturii voluntare și involuntare, directe și indirecte, descifrate cu ajutorul acelor „rudimente ale tehnicilor principale ale meseriei de istoric”³¹. În acest sens, eforturile au fost canalizate către fondurile de arhivă, precum și pe interogarea celorlalte surse primare (manuscrise, corespondență, presa vremii) edite și inedite.

Arhiva reprezintă principalul atelier de documentare și poate susține temeinicia judecăților asumate. Astfel, laboratorul de lectură, analiză și reflecție s-a oprit cu precădere asupra bogatelor fonduri arhivistice de la Iași dedicate total sau parțial instrucțiunii publice din Moldova (*Comitetul de Inspecție Școlară, Revizoratul Școlar, Secretariatul de Stat al Moldovei, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice Moldova 1804-1862, Liceul Național, Academia Mihăileană, Școala Normală de Fete „M. Sturdza” Iași, Școala Normală „V. Lupu” Iași etc.*)³², fără a ignora plusul de informație pe care îl pot aduce acestei cercetări fondurile aflate în prezent la București, în posesia Direcției Arhivelor Naționale Istorice Centrale și a Bibliotecii Academiei Române. Le discutăm mai jos doar pe cele care ne-au folosit în mod deosebit.

Cum era de așteptat, fondul *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Moldova, 1804-1862* a reprezentat un filon esențial. Cele 4989 de dosare arhivistice (în urma verificării din anul 2009) conțin documente organizate cronologic, dar aflate, din păcate, într-o stare precară de conservare. Acestea au aparținut cancelariilor Epitropiei Învățăturilor Publice (1828-1849), Departamentului Averilor Bisericești (1849-1851) și Departamentului Cultelor și Învățăturii Publice. Odată depășite obstacolele ridicate de scriitura adeseori indescifrabilă (caligrafii diferite, alfabetul și limbajul de tranziție, legarea deficitară, deteriorarea filelor etc.), în sutele de dosare parcurse (însumând zeci de mii de file, nu toate relevante aici) am întâlnit informații care au ajutat la clarificarea unor aspecte controversate, la corectarea unor perspective deformate prezente în literatura de specialitate, la completarea unor lacune ori la creionarea unor noi direcții de cercetare în problematica amintită.

Al doilea, ca importanță, fond de arhivă este *Comitetul de Inspecție școlară (1849-1881)*. Conține 838 de dosare de proveniență diversă, unele organizate pe o perioadă mai mare de timp, altele anuale. Reorganizarea succesivă a fondului, cu adăugiri și scoateri de dosare sau documente, implicând o bună doză de hazard și arbitrar, și-a pus o amprentă negativă asupra demersului de cercetare.

Un al treilea fond în care se află documente utile cercetării de față l-a reprezentat *Secretariatul de Stat al Moldovei (1831-1862)*. Din cele 2218 dosare, ne-au reținut atenția câteva zeci, care cuprindeau documente despre condicii cu veniturile și cheltuielile Casei Școlilor, înființarea școlilor publice orășenești și ținutale, dificultățile întâmpinate, precum și corespondența purtată pe aceste teme cu cadre didactice, inspectori, efori; decizii ale domnitorilor privind inspectarea școlilor și verificarea cadrelor didactice (cunoștințe deținute, metode didactice folosite,

³¹ Marc Bloch, *Pledoarie pentru istorie*, Cluj Napoca, Editura Tribuna, 2007, p. 88.

³² Amintesc faptul că unele din aceste dosare au fost fotografiate de mine, altele de Leonidas Rados.

disciplinele); decizii privind desemnarea celor responsabili cu inspecția școlară, cu redactarea regulamentelor scolastice și reformarea instrucțiunii; lucrările Adunării Obștești cu privire la reformarea învățământului public din Moldova.

De la Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale și de la Biblioteca Academiei Române am consultat documente și manuscrise care au făcut lumină în chestiuni aproape deloc abordate în literatura de specialitate: reforma școlastică din anul 1838, tulburările școlastice din 1857-1858, viața și activitatea lui Teodor Veisa³³.

Cum bună parte din cercetare s-a consumat în lunile pandemiei, în condiții de izolare, am recurs la resurse digitale pentru a completa colectarea de informații din biblioteci a unor importante organe de presă ale timpului, precum: *Albina românească*, *Gazeta de Moldavia*, *Contemporanul*, *Steaua Dunării*, *Dacia literară*, *Românul*, *Timpul*, *Trompeta Carpaților*, *România liberă*, *Amiculu Familiei*, *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Gazeta de Transilvania*, *România literară*, *Amiculu Școlei*, *Instrucțiunea publică*, *Instrucțiunea publică*, *Buletinul Instrucțiunii publice*, *Monitorul Oficial a Moldovei*, *Monitorul Oficial al României*, *Natura*, *Buletinul Legilor Principatelor Unite Române*, *Revista generală a învățământului ș.a.*, alături de publicații ale școlilor ieșene: *Anuarul Școlii Normale din Iași* (1863-1864), *Anuarul Gimnasiului și Internatului din Iași* (1863) și *Anuarul Institutului Vasile Lupu* (Școala Normală de la Trei Ierarhi). Paleta de informații desprinse din aceste jurnale este variată, ținând cont de faptul că presa de secol XIX reprezenta principalul canal de informare a opiniei publice, dar și a categoriilor profesionale. Aici am găsit prezentate noutățile legislative din domeniul instrucției publice (norme, instrucții, regulamente), curricula școlară, lista manualelor tipărite, deciziile instituționale, anunțurile privind concursurile de posturi vacante, programele și rezultatele examenelor publice, circularele școlare, anunțurile de interes pentru părinți și școlari, semnale privind activitatea dascălilor, a referendarului, a inspectorilor ținutali, a inspectorului general, decrete de numiri și demiteri din funcție etc. În presa din Iași, București și dincolo de munți aveau loc dezbateri pe subiecte de interes larg, precum reformarea instrucțiunii publice, calitatea profesorilor publici, progresul școlarilor, deciziile instituțiilor școlastice de organizare, conducere și control, precum și rolul jucat de oamenii aflați în fruntea școlilor.

Demersul de cercetare a impus și consultarea unui număr semnificativ de surse editate. Le amintim aici pe cele mai importante, lăsându-le la o parte pe cele care, fie nu conțineau ceva util, fie ofereau informații tangențiale. Relevante pentru începuturile instrucțiunii publice și ale inspecției școlare din Moldova și Țara Românească au fost *Analele Parlamentare ale României*, publicate la București de Biroul Adunării Deputaților, în anii 1890-1915, și tipărite la Imprimeria Statului, ce reunesc dezbaterile din Adunările Obștești pe marginea proiectelor de lege din veacul XIX, procesele verbale, regulamentele și rapoartele care s-au aflat în atenția oamenilor politici, în perioada 1831-24 octombrie 1852. În același registru de interes s-a aflat și *Manualul administrativ al Principatului Moldovei* (volumul al II-lea)³⁴, care dedică un capitol distinct (mai precis Titlul IX) legiuirilor date de Epitropia Învățăturilor Publice și Departamentul Averilor Bisericești și al

³³ Dosarele și manuscrisele au fost fotografiate de Remus Tănase și Leonidas Rados.

³⁴ *Așezământ pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei. Lucrat în anul 1850 de comisia anume rânduită de Prea Înălțatul Domn Grigore Alexandru Ghica în anul I-iu al domniei Sale*, Iași, Tipografia Francezo-Română, 1851; *Manualul administrativ al Principatului Moldovei cuprinzătoriu legilor și dispozițiilor introduse în parte de la anul 1832 la 1855, înorânduile de o comisie din înaltul ordin al Înălț. Sale Principei Domnitoriu al Moldovei Grigore A. Ghica VV*, tomul I, *Introducerea Regulamentului Organic*, *Divanul Obștesc*, *Sfatul Administrativ și Departamentul din Năuntru*, tomul II, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1855.

Învățăturilor Publice între anii 1840-1853. Printre cele mai importante anaforale, instrucții și regulamente se numără cele privind înființarea școli de arte și meșteșuguri, reorganizarea comitetelor de inspecție ținutale (1847) și *Așezământul* scolastic de la 1851

Pentru a reconstitui reperele legislative din istoria inspecției școlare din Moldova am apelat și la cele 25 de volume de documente din *Uricariul sau colecțiune de diferite acte*, apărute la Iași, la tipografia Buciumul Român între 1871-1895, sub semnătura lui Theodor Codrescu. Lor li se alătură colecțiile de legiuiri ale lui Vasile Boerescu, Ioan Bujoreanu, textul Regulamentelor Organice editate în anul 1944 de Paul Negulescu și George Alexianu, precum și cel de dată recentă, apărut la Iași, sub coordonarea lui Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati³⁵.

Utile pentru a înțelege atmosfera scolastică a epocii, dar și pentru a descifra rațiunile politicilor școlare au fost rapoartele lui Gheorghe Asachi (*Relație istorică asupra școlilor naționale în Moldova de la a lor restatornicire (1828-1838)*, *Relație de starea învățăturilor publice în Moldova pentru anul școlar 1839-1840*, *Expoziția stării învățăturilor publice în Moldova de la a lor restatornicire până în anul 1843*), publicate în volumele editate prin grija lui N. A. Ursu (Gheorghe Asachi, *Opere*, I și II, 1973, 1981). Am căutat documente utile cercetării noastre și în colecțiile de documente privind istoria românilor, precum *Colecția de documente* a lui Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privind Unirea Principatelor (Corespondența politică, 1963, și Corespondența diplomatică franceză, 1980)*.

Pe lângă documentele de arhivă, filele din presa vremii, colecțiile de legiuiri și documente, o însemnătate aparte au avut-o memoriile și epistolele intelectualilor moldoveni și ardeleni, contemporani cu evenimentele surprinse în prezenta cercetare. Din ele am decupat informații privind percepțiile românilor despre instrucția publică a statelor din Europa, organizarea și funcționarea învățământului transilvănean, relațiile dintre elita moldoveană și cea ardeleană, precum și ecouri ale conflictelor și ale reformelor scolastice de la Iași. Menționez în acest sens relatările boierului Dinicu Golescu despre nivelul de instrucție al locuitorilor din Europa (*Însemnare a călătoriei mele. Constantin Radovici din Golești. Făcută în anul 1824.1825.1826*), aprecierile contondente ale lui Nicolae Suțu cu privire la reformele inspectorului Laurian (*Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei 1798-1871*), ori amintirile pline de umor, dar și tăioase în același timp, la adresa tendințelor latinizante manifestate de transilvănenii Patriciu și Laurian, care răzbat din memoriile lui V. A. Urechia (*Din tainele vieței. Amintiri contimporane (1840-1842)*, ce au cunoscut lumina tiparului în anul 2004, sub îngrijirea lui Leonidas Rados).

Mărturisirile poetului Gheorghe Sion relativ la amicitia cu August Treboniu Laurian, critica tăioasă la adresa lui Gheorghe Asachi, dar și aprecierile privind mecanismele după care se ghida societatea moldavă în vremea lui Mihail Sturdza și a lui Grigore Alexandru Ghica (*Suvenire contimporane*, 1888), precum și corespondența sa cu intelectuali de notorietate ai vremii (Ștefan

³⁵ Vasile Boerescu, *Codicele Române. Alessandru Ioan seu Colecțiune de Legile Principatelor Unite Române coprinzându Codicele civile, Codicele commerciale, Codicele penale, Procedura penală împreună cu Constituțiunea română în vigore și cu unu Suplimentu*, București, Tipografia Cezar Bolliac, 1865; Ioan Bujoreanu, *Colecțiune de legiuirile României vechi și noi câte s-au promulgat pene la finele anului 1870. Legi, procedure, regulamente, decrete, instrucțiuni, formularii, convențiuni, concesiuni, statute, circulare instructive, tablouri*, București, Noua Tipografie a Laboratorilor Români, 1873; *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, volumul I. *Textele puse în aplicare la 1 iulie 1831 în Valahia și la 1 ianuarie 1832 în Moldova*, din *Colecțiunea vechilor legiuiri administrative*, nr.1, 1944; *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, Editura Junimea, 2004.

Metes, *Din relațiile și corespondența poetului Gheorghe Sion cu contemporanii săi*, 1939) și-au găsit un loc binemeritat, dar cu prudența impusă de mărturisirile mai mult sau mai puțin obiective ale celui care ocupase o poziție importantă în fruntea instrucțiunii publice din Moldova, din care instrumentase aducerea la Iași chiar a ardeleanului Laurian.

Ținând cont de subiectivismul firesc pe care îl implică genul epistolar, cu atât mai mult în cazul trinomului August Treboniu Laurian - Alexandru Papiu Ilarian - Simion Bărnuțiu, am valorificat corespondența purtată de Simion Bărnuțiu (*Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contemporanilor săi*), editată de Enea Hodoș în anul 1944, precum și cea a lui Alexandru Papiu Ilarian, publicată în anul 1972 (volumul 1) de Iosif Pervain și Ioan Chindriș (*Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian (Scrisori, documente, memorii, note)*). Lor li s-au alăturat și cele zece volume cuprinzând schimbul epistolar dintre George Barițiu și amicii săi (amintim aici câteva nume: Pavel Vasici, Gavril Munteanu, Nicolae Bălășescu, Iacob Mureșianu, Timotei Cipariu, Ioan Micu Moldovan), adunate în colecția coordonată de Ștefan Pascu și Iosif Pervain (volumele I-IX), *George Bariț și contemporanii săi*. Rostul acestui demers a fost de a descoperi contextul în care a debutat sosirea la Iași, reperele care au ghidat mandatul de inspector general al lui Laurian, precum și resorturile care au condus la escaladarea conflictelor sale cu profesorii publici moldoveni și ardeleni.

Dincolo de munca în arhive și biblioteci, un instrument de colectare a surselor este și cel facilitat de tehnologia zilelor noastre. Site-urile bibliotecilor din țară, ale Arhivei naționale (<http://arhivelenationale.ro/site/>) și filialele sale, platforme precum Biblioteca Digitală a Bucureștilor (<http://www.digibuc.ro/>), Google Scholar (<https://scholar.google.com/>), Gallica (<https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop>), Persée (<https://www.persee.fr/>), Enciclopedia Universalis (<https://www.universalis.fr/>), blogul academic Hypotheses (<https://hypotheses.org/>) ne-au ajutat nu doar în adunarea surselor necesare investigației, ci și în selectarea metodelor și instrumentelor de lucru.

5. Metodologia cercetării

Întrebările de la care am pornit în deschiderea atelierului de cercetare au fost corelate, înainte de toate, cu obiectivele de referință ale investigației. Interogații, care, pe măsură ce ancheta a avansat, au condus fie către alte întrebări, scăzând relevanța unora dintre cele inițiale, fie au impus reflecții pe marginea limitărilor cronologice ale subiectului abordat, dar și a structurării formale a conținutului tezei. La rândul său, **ipoteza de lucru** a prins contur după o cercetare preliminară a literaturii aferente subiectului, dar și după un efort de colectare și analiză a surselor primare. Am plecat, așadar, de la ipoteza că apariția, evoluția și rosturile corpului de inspecție școlară din Moldova din prima jumătate a secolului XIX s-au sincronizat cu fenomenul, deja în plină desfășurare, din centrul și apusul Europei. Luând în considerare aceste rațiuni, analizând și comparând legiurile și practica școlară, ne-am propus să arătăm că sistemul de instrucție din Moldova a urmat îndeaproape modelele avansate europene, de la care a preluat și adaptat acele norme, proceduri, strategii și acțiuni considerate mai potrivite cu realitățile politice și social-economice autohtone.

Totodată, am pornit de la **premise** că evoluția rolurilor și funcțiilor corpului de inspecție școlară moldav a fost strâns legată de transformările sistemului de instrucție publică în secolul al XIX-lea, dar și de evoluția vieții sociale, politice, economice și culturale. Prin urmare, odată cu dezvoltarea învățământului public din Moldova acelor vremuri, s-a format și cultura inspecției

școlare (și termenul nu este deloc exagerat), s-a făcut simțită nevoia adaptării, armonizării anumitor funcții ale acesteia, și s-a produs articularea unor roluri inedite în strânsă legătură cu noile sale misiuni și perspectivele de viitor ale educației, așa cum au fost ele formulate de decidenții acelei perioade.

6. Prezentarea capitolelor

Lucrarea de față este structurată în patru capitole, fiecare având, la rândul-i, mai multe subcapitole. În primul capitol, intitulat **Teorii, principii, modele. Inspekția școlară în Europa modernă**, am poposit asupra începuturilor instrucției publice din Europa acelei vremi, pentru a pătrunde dimensiunile, sensurile și direcțiile spațiului școlastic din Moldova primei jumătăți a veacului XIX. Un demers pe care l-am orientat, mai întâi, către investigarea principiilor și teoriilor despre om, școală și societate, enunțate de marii gânditori moderni. Încercăm să vedem în ce măsură organizarea învățământului public moldav a fost inspirată în sensul valorilor dezbătute în Europa secolului al XVIII-lea, o perioadă în care, se știe, filosofia rațională a Luminilor invita la desprinderea școlii de influența Bisericii. Așa se explică întâlnirea cu Rousseau și pledoaria sa pentru „educația ideală”, cu perspectiva pragmatică a lui Helvétius, care găsea sensuri noi, ancorate în realitate, pentru „arta de a forma oameni”, ori cu „școala datoriei”, pe care o descoperim în lucrările lui Kant și Goethe. Libertatea, toleranța religioasă, rațiunea, respectul, ridicarea morală a individului și a națiunii prin educație sunt câteva dintre valorile la care ne referim, întâlnite la Schiller, Kant, Herder, Goethe, Fichte, Hegel și Herbart.

Cu și mai mult interes ne-am apropiat de doctrinele și conceptele pedagogice apărute în plină revoluție industrială, pentru a aprecia deschiderea manifestată în epocă la nevoile resimțite de societate. Am avut în vedere „Realschule” inițiată de pietiști, școala experimentală a lui Pestalozzi, „noua metodă” a lui Basedow și teoria lui Herbart cu privire la relația dintre curricula școlară și particularitățile socio-economice în care funcționează școala. Și controversele din epocă asupra profilului dascălului ideal, politicile școlare, limitele autorității Statului și a Bisericii, reprezintă teme de reflecție utile în investigația de față.

Pentru o percepție corectă a ceea ce stă ascuns dincolo de atmosfera, mentalitățile și rolul jucat de elitele culturale și politice, căutăm să descifrăm, în cea de-a doua parte a capitolului, mecanismele pe care s-au întemeiat sistemele de educație din Europa. Cu atât mai mult cu cât în literatura noastră de specialitate lipsesc analizele pe acest subiect. Ne propunem, astfel, să cercetăm ideologiile și modelele școlare care au inspirat devenirea inspekției școlare din Moldova, ca proces și instituție, deopotrivă. Din acest motiv, cercetarea noastră pornește din locul și timpul în care existența omului modern a fost ireversibil legată de educație, condiție intrinsecă pentru devenirea sa morală. Este vorba, desigur, despre Germania modernă, acolo unde Martin Luther și Philipp Melanchton considerau necesar ca școala publică să fie însoțită de măsuri ferme, precum obligativitatea frecventării, dar și de articularea unor mecanisme de supraveghere și control. Analiza modelului german de instrucție publică este urmată de observarea atentă a modelelor francez, austriac, belgian, elvețian, piemontez și rus. Pentru a împlini acest obiectiv, ne raportăm și la schimbările politice, social-economice și religioase, care au influențat evoluția societății europene în veacurile XVIII-XIX. Un exercițiu particularizat, folositor pentru înțelegerea frământărilor și dezbaterilor pe marginea proiectelor și legiurilor școlare, care au trasat reperele devenirii instrucției publice statele amintite mai sus.

Urmărim, așadar, politicile școlare, traduse în legi și regulamente, pentru a descoperi în ce măsură Statul a manifestat grijă pentru educația cetățenilor săi, disponibilitate pentru a impune reforme radicale privind reducerea analfabetismului, măsurile luate în sensul centralizării și

uniformizării administrației și curriculei școlare, precum și gradul de cointerесare a autorităților locale, ecleziastice, a comunității, în dezvoltarea instrucției publice.

Întrucât tema centrală a cercetării noastre o reprezintă inspecția școlară, urmărim să vedem dacă această instituție și-a asumat de la bun început rolul de liant între profesori, autoritățile școlare centrale și cele locale, ori dacă a influențat decisiv organizarea și progresul școlii. Astfel se explică direcțiile de analiză pe care le propunem. În primul rând, căutăm în legislația scolastică preocupări privind profesionalizarea corpului de inspecție școlară. Vrem să vedem dacă existau criterii transparente privind selectarea inspectorilor, corelate cu exigențele formulate în cazul dascălilor. Totodată, întreprindem o radiografiere a mecanismului instituțional creat pentru supravegherea școlilor, pentru a vedea în ce măsură a fost unul complex, eficient, în strânsă legătură cu politicile școlare ale momentului. O atenție specială o acordăm obiectivelor, normelor și procedurilor care orientau inspecția școlară. Ne întrebăm, firește, dacă exista un cod deontologic al inspectorilor, care să reglementeze competențele și responsabilitățile lor, în relația cu profesorii, elevii și autoritățile locale. Nu în ultimul rând, ne interesează și finalitățile unei revizii școlare în Europa civilizată. Ce se întâmpla cu acele constatări semnalate în rapoartele de inspecție? În ce măsură vizitarea unei școli era urmată de consilierea profesorilor, monitorizarea remedierii activității acestora, ori a progresului elevilor?

Cel de-al doilea capitol, intitulat **Parcurs instituțional și context legislativ**, își dorește să reconstituie cronica reperelor legislative cu impact asupra evoluției istorice a inspecției școlare, ca instituție și proces relevant în viața școlii din Moldova. În acest sens, comparația cu sistemele de educație europene ne ajută să înțelegem și măsura în care în care s-a produs sincronizarea instrucției publice moldave la valorile, ideologiile și practicile occidentale. Astfel se justifică întoarcerea în timp, la începuturile domniilor fanariote, care, profund influențate de filosofia iluministă, au manifestat interes pentru extinderea accesului la educație, având grijă, totodată, de supravegherea școlilor și progresul învățăturilor. Observăm, în acest sens, rolul central pe care Biserica, prin intermediul mitropolitului, l-a jucat în „privegherea” școlilor, începând cu hrisovul lui Constantin Mavrocordat (20 februarie 1734), act care marchează, putem spune, începuturile inspecției școlare din Moldova.

Observăm efortul național de revigorare a școlilor publice după revenirea domniilor pământene, cercetând îndeaproape rațiunile care au impus dese reforme scolastice derulate în Moldova până la jumătatea veacului XIX, dar și efectele produse asupra organizării și evoluției corpului de inspecție școlară. O întreprindere complexă, al cărui rezultat depinde și de înțelegerea schimbărilor politice ale vremii, de aprofundarea dezbaterilor din societate, de analiza contribuției autorităților, a influenței Marilor Puteri, dar și a elitei moderne, la progresul școlii și profesionalizarea instrumentului de monitorizare, control și evaluare.

Periplul legislativ începe cu primul proiect de organizare a școlii pe baze naționale (1 ianuarie 1828), din timpul domnitorului Ioniță Sandu Sturdza și continuă cu procesualitatea adoptării Regulamentului Organic care, în premieră, a așezat inspecția școlilor sub coordonarea referendarului. Continuăm cu regulamentele scolastice care au urmat acestui moment de referință, și anume: *Reglement de l'instruction publique en Moldavie*, *Instrucțiunile pentru școalele ținutale* (1832), *Regulamentul scolastic* redactat la deschiderea Academiei Mihăilene (1835), *Reglement a școalelor publice din Prințipatul Moldovii* (1838), *Proiectul privind organizația școalelor în Moldova* (1847), *Așezământul pentru reorganizarea învățăturilor publice* (1851), încheind cu

Legea Instrucțiunii Publice (1864). Unele dintre aceste reforme au fost puțin sau deloc cercetate de specialiștii în istoria învățământului, ori analizele realizate până acum ridică anumite semne de întrebare, așa că ne-am decis să alocăm, în cadrul acestui capitol, un spațiu privilegiat reformelor scolastice din anii 1838 și 1847, scoțând la suprafață documente care au stat ascunse până acum privirii cititorului avizat.

Fără a ignora schimbările pe care aceste acte normative le-au produs în planul organizării învățăturilor (niveluri de școlarizare, discipline studiate, instituții scolastice, statutul dascălilor, selecția elevilor, drepturi și responsabilități, examenele școlare etc.), ne interesează, cu precădere, impactul asupra inspecției școlare din Moldova, cu accent pe componentă, criterii de selecție, competențe, responsabilități, durata mandatului, roluri, funcții, mecanisme de funcționare, proceduri, documente specifice etc. La fel de importantă se arată și cercetarea influențelor pe care sistemele educaționale avansate ale vremii le-au exercitat asupra legislației scolastice românești. Căutăm, așadar, să aflăm cât de atractive s-au dovedit a fi pentru instrucția publică din Moldova organizarea administrativă, metodele didactice, programa și cărțile școlare din lumea germană, franceză, belgiană, piemonteză, elvețiană, austriacă ori rusă. Un demers care se va ghida, deopotrivă, după întrebări menite a clarifica, aprofunda, demonstra ori corecta percepțiile privind modelele europene care au inspirat apariția și evoluția corpului de inspecție școlară.

Dincolo de influența pe care contextul social-politic, economic și cultural a exercitat-o asupra evoluției învățământului public din prima jumătate a secolului XIX, definitorie pentru instituția menită să vegheze la bunul mers al școlilor rămâne activitatea celor care s-au aflat în fruntea sa. Din acest motiv, dedicăm cel de-al treilea capitol, pe care l-am intitulat sugestiv **Oamenii sistemului**, celor care și-au pus amprenta asupra bunului mers al acestei instituții. Apelăm în mare măsură la documentul de arhivă, chiar dacă informațiile descoperite sunt inegale ca valoare și dificil de recompus. Datele culese cu ajutorul miilor de file consultate din fondurile de arhivă, susținute de relatările aflate în paginile periodicelor vremii, conduc spre o abordare cronologică, care a permis, în contextul cercetării noastre, o mai bună înțelegere a modului în care a evoluat inspecția școlară de-a lungul unei jumătăți de secol.

Analiza noastră începe, cum era de așteptat, cu **Gheorghe Asachi**, personaj esențial în efortul ridicării învățământului public din Moldova, și care a coordonat, în calitate de referendar, inspecția școlilor din capitală și din ținuturi. Apreciind realist numărul mare al lucrărilor dedicate scriitorului, poetului, profesorului, inginerului, arhitectului, pictorului, cenzorului, arhivistului și directorului Asachi, orientăm investigația către o dimensiune prea puțin examinată și care definea, potrivit legii, funcția deținută de el până în august 1849, și anume cea de supraveghere a școlilor.

Cercetarea surselor inedite, adăpostite în Arhivele Județene din Iași, ne ajută să scoatem la lumină și activitatea pe care **Gheorghe Săulescu** a desfășurat-o în calitate de „inspector al școalelor primare și secundare” din Moldova, între anii 1849-1851. Demers necesar câtă vreme literatura de specialitate a păstrat tăcerea în privința rolului acestei ipostaze a celebrului dascăl.

O provocare aparte o reprezintă și reconstituirea „dosarului” bănățeanului **Iosif Patriciu**, în perioada în care acesta a fost desemnat locțiitor de inspector general al școlilor din Moldova, până la sosirea la Iași a lui August Treboniu Laurian (toamna 1851-vara 1852). Dată fiind pauperitatea extremă a informațiilor din literatura de specialitate, punem accentul asupra perioadei în care Iosif Patriciu a dirigit școlile din Moldova, în calitate de locțiitor de inspector general, fără a ne propune, în acest demers, recuperarea întregii sale biografii rămasă, deocamdată, aproape

necunoscută. Pentru aceasta ar fi nevoie de investigații suplimentare, dar fără garanția unor rezultate concrete la finalul cercetărilor.

Mandatul de inspector general al școlilor din Moldova deținut de **August Treboniu Laurian**, în intervalul cuprins între anii 1852 și 1858, ne reține în mod deosebit atenția, ca unul care a suscitat numeroase tensiuni și dezbateri contradictorii în epocă, dar și după moartea sa. Cu excepția monografiei dedicată eruditului ardelean de către Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, care s-au apropiat cu multă rigoare de documentul de arhivă și de presa vremii, celelalte încercări de analiză pătimesc prin lipsa cercetării fondurilor dedicate învățământului din Moldova, ori duc în derizoriu investigația asupra activității de inspector general a lui Laurian. Ca și în cazul lui Iosif Patriciu, nu intenționăm o reconstituire a întregii biografii. Accentele puse pe activitatea anterioară sosirii la Iași, sunt în măsură a explica competențele pe care le deținea la momentul desemnării sale în calitate de inspector general, ori notorietatea de care se bucura în spațiul extracarpatic. Ne interesează, mai degrabă, să recompunem în cheie obiectivă activitatea lui August Treboniu Laurian în fruntea școlilor din Moldova, așa că ne detașăm de percepțiile uneori prea pătimase din literatură, lăsând documentul de arhivă să vorbească de la sine, fie în privința relației cu corpul profesoral din Moldova, fie a eforturilor pentru refacerea sistemului școlar. Un moment asupra căruia insistăm este cel al călătoriei scolastice în Europa, pe care inspectorul general Laurian o făcuse în anul 1855. Pentru aceasta valorificăm, din nou, surse inedite, din arhivele ieșene, pe care nu le regăsim în puținele lucrări dedicate acestui capitol din viața și activitatea lui Laurian.

Călătoria de studii a Laurian prin Europa a făcut loc numirii în fruntea școlilor, chiar și pentru o perioadă scurtă de timp, a unui alt ardelean, **Simion Bărnuțiu**. Este motivul pentru care ne-am dorit să aducem în atenție câteva din reperele activității sale, în calitate de locuitor de inspector general. Chiar dacă mandatul său nu este caracterizat de acțiuni ori decizii de mare impact, lipsa contribuțiilor pe acest subiect ne-a îndemnat să umplem, pe cât posibil, un spațiu lăsat liber în literatura de specialitate.

Ultimului dintre protagoniștii acestui capitol, **Teodor Veisa**, i-am rezervat un spațiu generos, din mai multe considerente. Cercetarea asupra mandatului său de inspector general aduce multe lucruri noi, fiind un atelier construit eminemente de la zero; oricum, el este o figură mai degrabă ignorată în literatura de specialitate, deși s-a impus în epocă nu doar ca un competent om al școlii, ci și ca excelent specialist în Codul Civil, avocat și om politic.

Ultimul capitol al cercetării noastre, **Practici, comportamente, mecanisme. O analiză a inspecției școlare**, își propune să pătrundă în profunzimea activității de inspecție școlară, cu accent pe funcționalitatea, rolurile, rosturile și limbajul acestui proces. Abordarea este dictată de rațiuni izvorâte mai degrabă din practicile mecanismului de inspecție și se conturează valorificând exclusiv surse primare. Astfel se justifică analiza privind modul în care era remunerată activitatea de vizitare a școlilor din Principatul Moldovei. Apoi am considerat de interes și înțelegerea rolului jucat de circularele școlare, folosite de instituția inspecției școlare în relația cu dascălimea moldoveană. Un loc aparte în economia acestui capitol revine inspecțiilor organizate cu scopul supravegherii și monitorizării activității corpului profesoral. Ne interesează în mod deosebit modul în care era instrumentată o vizită în școli și în ce măsură autoritățile desemnate cu această responsabilitate și-au pus amprenta personală asupra rapoartelor redactate la finalul inspecției așezămintelor. În acest sens, aducem în atenție exemple concrete din activitatea celor pe care i-am amintit în capitolul anterior, împreună cu inspectorii din eșalonul doi, precum inspectorii școlilor începătoare, ai Academiei și inspectorii școlilor ținutale. Nu am uitat nici rolul considerabil jucat

de comitetele de inspecție ținutale, atât în armonizarea legislației școlare transmise de la centru, cât și de liant în relația cu profesorii, autoritățile centrale și locale.

Din multitudinea de aspecte care definesc activitatea de inspecție le selectăm pe cele care vizează reclamațiile („suplicile”, „jalbele”) împotriva profesorilor. În acest sens, aducem în atenție cazul profesorului de la Botoșani, Anton Velini, cu scopul de a desprinde informații referitoare la procedurile aplicate în astfel de situații, începând cu instrumentarea discuțiilor cu părțile implicate, documentele elaborate pe parcursul cercetării și, desigur, rolul jucat de referendar.

Evident, nu doar profesorii au fost în epocă ținta reclamațiilor. Însăși instituția inspecției școlare s-a confruntat adeseori cu astfel de situații. Este și motivul pentru care supunem atenției două cazuri reprezentative: o reclamație individuală (cea a profesorului de științe naturale Grigore Cobălcescu), și alta colectivă. În ambele situații, în centrul atenției se află același personaj, controversatul inspector general August Treboniu Laurian. Investigarea plângerii colective formulată de profesorii publici din Iași, în toamna anului 1857, a făcut, de altfel, și subiectul unui studiu amplu, publicat (în colaborare) în perioada cercetării doctorale, motiv pentru care spațiul alocat în această lucrare este semnificativ redus.

7. Concluzii

Ipoteza de la care am plecat a particularizat demersul de cercetare, care s-a realizat în cazul de față, printr-o interogare în profunzime a surselor primare (edite și inedite), descoperite în arhivele și bibliotecile din Iași și București, precum și în mediul digital. Un efort de documentare anevoios, îngreunat, în cazul fondurilor de arhivă, de scriitura deseori indescifrabilă, limbajul de tranziție al perioadei și starea avansată de deteriorare a filelor. Astfel, a fost necesar să văd, să descifrez și să analizez considerabil mai multe documente decât am folosit și semnalat la aparatul critic, pentru a înțelege sistemul de instrucție în intimitatea și complexitatea sa. Am evitat, însă, practica imaginată de unele abordări, care, printr-o cunoaștere foarte limitată a surselor, ori printr-o utilizare secvențială a acestora, ajung la concluzii „providențiale”. Rezultatul acestei investigații este redat în cele patru capitole ale tezei de doctorat, organizate în subcapitole și însoțite, fiecare în parte, de concluzii.

În felul acesta a fost posibil să validăm și să susținem argumentat ipoteza formulată la început. Parcurgând literatura occidentală de specialitate, mult mai bogată în contribuții privind tema educației, în general, și a inspecției școlare, în special, am văzut că schimbarea de mentalitate a lumii occidentale, produsă ca urmare a Reformei și a ideilor iluministe, a fost însoțită de implicarea tot mai vizibilă a statului în extinderea accesului la educație, concomitent cu formarea resursei umane calificate. Sisteme de învățământ precum cel german și francez au constituit modele viabile pentru sistemele din jur (belgian, elvețian, austriac, piemontez, rus), din perspectiva organizării instituționale, legislative, a practicilor privind curricula, formarea dascălilor și profesionalizarea inspecției școlare.

În ceea ce privește sistemul de instrucție publică din Principatul Moldovei, este imposibil să identificăm cu deplină claritate un model anume. Pare să fi fost mai degrabă rezultatul compozit al teoriilor și influențelor sistemelor educaționale german, francez, belgian și piemontez. Începuturile inspecției școlare sunt și ele strâns legate de Secolul Luminilor și de contribuția directă a statului la dezvoltarea învățământului. Acțiunile domnitorilor fanarioți din Moldova, de „sporire” a școlilor și de atragere a tinerimii către învățătură, au coincis cu grija pentru ființarea și revitalizarea permanentă a instituției însărcinată cu „purtarea de grijă”, „cercetarea”, „căutarea”,

ori „privegherea” școlilor. Rolurile și atribuțiile celor responsabili cu inspectarea școlilor s-a diversificat și ele în timp, fără a exista o delimitare clară de organizarea și administrarea școlilor.

Odată cu adoptarea Regulamentului Organic, inspecția școlară a dobândit un caracter permanent, dar și legitimitate, instituția fiind reprezentată de către referendarul învățăturilor publice. Regulamentele scolastice ulterioare au contribuit și acestea la înscrierea pe un traseu ferm, ce avea drept scop sincronizarea cu lumea școlastică occidentală, o dovadă în acest sens fiind chiar adoptarea conceptelor de *inspector* și *inspecție*.

Cu toate imperfecțiunile sistemului de instrucție și al aparatului de supraveghere și control, rolul definitoriu în progresul școlilor moldave l-au jucat oamenii sistemului. Contribuția referendarului Gheorghe Asachi, a inspectorilor generali, Gheorghe Săulescu, August Treboniu Laurian și Teodor Veisa, precum și a locțiitorilor inspectorului general, Iosif Patriciu și Simion Bărnuțiu, este incontestabilă. Activitatea acestora a stat sub semnul unor provocări constante: exigențele manifestate de autoritățile centrale și superiorii ierarhici, așteptările opiniei publice, lipsurile cronice din sistem (infrastructură, mobilier, manuale, resursa insuficientă și neinstruită, curricula depășită etc.), susținerea oscilantă a comunității, rezistența contestatarilor, adesea exprimată prin intermediul presei, dar și ingerința Marilor Puteri.

Firește că drumul parcurs de instituția inspecției școlare în primele decenii ale veacului XIX a fost presărat cu numeroase obstacole. Dificultățile financiare și materiale, neîncrederea în calitatea „învățământului național”, deseori manifestată de decidenți politici, suspiciunile și nemulțumirile legate de activitatea, ori de intențiile personalităților numite în fruntea școlilor din Moldova, sunt doar câteva exemple. Backgroundul educațional, experiența, abilitățile, temperamentul și caracterul oamenilor din sistem au fost uneori în măsură a-i ajuta să depășească aceste piedici. Alteori au determinat acutizarea problemelor, ajungându-se la reclamații, demisii individuale sau colective, chiar și revolte (ale profesorilor sau ale elevilor), care au zdruncinat vremelnice liniștea vieții școlastice din Principatul Moldovei.

Perspectivile dezvoltării temei investigate în această lucrare sunt generoase și permit extinderea șantierului, în anii care vor veni. Ne gândim la cercetări conexe aspra activității actorilor din eșalonul secund al instituției de supraveghere a școlilor. Este vorba despre inspectorii ținutali, inspectorii Institutului Vasilian și ai Academiei, precum și la revizorii școlari. Acolo vom putea descoperi dascăli cu notorietate în epocă (Petre Câmpeanu, Teodor Stamati, Ioan Albineț, Dimitrie Gusti, Ion Ghica), membri ai clerului (episcopii Meletie și Sofronie, din Roman și Huși) și boieri (spătarul Iordache Iamandi din Bârlad, aga Sandu Stamin din Focșani, postelnicul Alecu Ralet din Botoșani ș.a.) care au vegheat cu responsabilitate la bunul mers al școlilor din capitală și din ținuturi. O altă direcție complementară de investigare privește colaborarea instituției cu autoritățile centrale (Adunarea Obștească, Secretariatul de Stat, alte departamente / ministere) și locale. Pe durata lungă a istoriei, pentru o imagine de ansamblu a evoluției instituționale și legislative, ar fi de dorit ca acest demersul să fie continuat printr-o discuție asupra transformărilor produse de adoptarea Legii Instrucțiunii Publice din anul 1864, până la Legea Învățământului Secundar și Superior din anul 1898.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Surse inedite

Fond „Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Moldova, 1804-1862”

dosar 2/1828, dosar 17/1832, dosar 19/1832, dosar 20/1832, dosar 24/1832, dosar 14/1833, dosar 15/1833, dosar 1/1834, dosar 11/1834, dosar 14/1835, dosar 14/1836, dosar 15/1836, dosar 16/1836, dosar 27/1836, dosar 24/1836, dosar 19/1837, dosar 34/1837, dosar 9/1843, dosar 36/1843, dosar 35/1843, dosar 22/1844, dosar 31/1844, dosar 38/1844, dosar 41/1844, dosar 44/1844, dosar 15/1845, dosar 6/1846, dosar 7/1846, dosar 26/1846, dosar 31/1846, dosar 32/1846, dosar 37/1846, dosar 42/1846, dosar 6/1847, dosar 24/1847, dosar 12/1848, dosar 13/1848, dosar 15/1848, dosar 116/1849, dosar 47/1849, dosar 49/1849, dosar 11/1850, dosar 16/1850, dosar 18/1850, dosar 28/1850, dosar 48/1850, dosar 7/1851, dosar 30/1851, dosar 40/1851, dosar 188/1851, dosar 4/1853, dosar 32/1853, dosar 10/1854, dosar 14/1857, dosar 46/1857, dosar 25/1858, dosar 26/1858, dosar 27/1858, dosar 30/1858, dosar 32/1858, dosar 35/1858, dosar 88/1858, dosar 84/1859, dosar 351/1859.

Fond „Comitetul Central de Inspecțiune Școlară”

dosar 3/1849-1850, dosar 4/1850, dosar 6/1851, dosar 7/1851, dosar 8/1851, dosar 9/1851, dosar 10/1851-1852, dosar 11/1852, dosar 12/1852, dosar 13/1852, dosar 14/1852, dosar 15/1852, dosar 17/1853-1854, dosar 19/1854, dosar 21/1854-1855, dosar 26/1858, dosar 27/1858, dosar 28/1859, dosar 10/1851-1852, dosar 830/1858-1859.

Fond „Secretariatul de Stat al Moldovei (1831-1862)”

dosar 184/1832-1858, dosar 329/1834-1850, dosar 1596/1846-1848, dosar 1779/1853.

Fond „Academia Mihăileană”

dosar 21/1851, „Acta jurnalelor Sfatului Școlar pe anul 1851-1852”, dosar 26/1853, dosar 29/1853, dosar 40/1857, dosar 40/1859.

Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (DANIC)

Fond „Iacovache Veisa”

dosar 76, pachet II, dosar 62, 66, 67, 68, 70, 73, 75, pachet III, dosar 3, 6, 13, 17.

Biblioteca Academiei Române

Manuscrise românești 360, Manuscrise românești 97 Manuscrise românești 21, „Poesii vechi și noue”.

Surse editate (documente, memorialistică, corespondență)

- *Analele Parlamentare al României, Partea II. Obicinuita Obșteasca Adunare a Moldovei*, tomurile I-XVI, București, Imprimeria Statului, 1893-1910.
- *Așezământ pentru reorganizarea învățăturilor publice în Principatul Moldovei. Lucrat în anul 1850 de comisia anume rânduită de Prea Înălțatul Domn Grigore Alexandru Ghica în anul I-iu al domniei Sale*, Iași, Tipografia Francezo-Română, 1851.
- Béquet, Léon, *Répertoire du droit administratif*, volumul XIX, Paris, Paul Dupont Éditeur, 1902.
- Bujoreanu, Ioan M., *Colecțiune de legiurile României vechi și noi câte s-au promulgat pene la finele anului 1870. Legi, procedure, regulamente, decrete, instrucțiuni, formularii, convențiuni, concesiuni, statute, circulare instructive, tablouri*, București, Noua Tipografie a Laboratorilor Români, 1873.

- Codrescu, Th., *Uricariul cuprindetoriu de Hrisoave, Anaforale și alte Acte, din suta a XVIII și XIX*, volumele I, III, VII, IX-X, XVI, Iași, Tipografia Buciumul Român, 1871-1892.
- Costa-Foru, G., *Studii asupra instrucțiunii publice în unele din Statele cele mai înaintate ale Europei*, București, Tipografia Collegiului Național din Sf. Sava, 1886.
- *Documente privind Unirea Principatelor* [redactor responsabil: A Oțetea]. Corespondența politică (1855-1859) [culegerea de documente, studiu introductiv, rezumatele, notele și indicele de Cornelia Bodea], București, Editura Academiei R.P. Române, 1963.
- *George Bariț și contemporanii săi* [Ștefan Pascu și Iosif Pervain coordonatori], volumele I-IX, București, Editura Minerva, 1973-1993.
- Hodoș, Enea, *Din corespondența lui Simion Bărnuțiu și a contemporanilor săi*, Sibiu, Tipografia Oct. L. Vestemean, 1944.
- Lascăr, C, Bibiri, I., *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor decisiuni și dispozițiuni generale ale acestui departament, de la 1864-1901*, București, Imprimeria Statului, 1901.
- *Manualul administrativ al Principatului Moldovei cuprinzătoriu legilor și dispozițiilor introduse în parte de la anul 1832 la 1855, înorânduite de o comisie din înaltul ordin al Înălț. Sale Principelui Domnitoriu al Moldovei Grigore A. Ghica VV*, tomul I, *Introducerea Regulamentului Organic*, Divanul Obștesc, Sfatul Administrativ și Departamentul din Năuntru, tomul II, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1855.
- Pervain, Iosif, Chindriș, Ioan [editori], *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian (Scrisori, documente, memorii, note)*, Cluj, Editura Dacia, 1972.
- *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădăraș, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iași, Editura Junimea, 2004.
- Urechia, V. A., *Din tainele vieții. Amintiri contimporane (1840-1842)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014.

Presă

Albina românească

nr. 1, 1829; nr. 27, nr. 33, nr. 38, nr. 39, 1832; nr. 58, nr. 94, nr. 96, nr. 98, nr. 99, 1834; nr. 45, nr. 48, 1835; nr. 75, 1837; nr. 53, 1838; nr. 51, nr. 55, nr. 59, 1839; nr. 62, nr. 66, 1842; nr. 58, 1844; nr. 28, 1845; nr. 25, nr. 52, nr. 70, nr. 72, nr. 83, nr. 91, 1846; nr. 14, 1847.

Amiculu Familiei

nr. 5, 1881; nr. 2, nr. 3, nr. 4, nr. 18, 1890.

Amiculu scólei

nr. 7, nr. 22, nr. 25, nr. 38, nr. 49, nr. 50, nr. 51, 1861; nr. 23, nr. 25, nr. 26, nr. 28, nr. 46-52, 1863; nr. 5, 1864.

Buletin foae oficială

anul IV, nr. 54, 9 iulie 1836.

Foaie pentru minte, inimă și literatură

nr. 9, 27 august 1838; nr. 40, nr. 42, 1 octombrie, 22 octombrie 1839; nr. 31-34, nr. 52, 1840; nr. 19, 1841; nr. 24, nr. 29, nr. 30, nr. 31, nr. 32, 1845; nr. 4, nr. 50, nr. 51, 2 decembrie, 9 decembrie, 23 decembrie 1846; nr. 7, nr. 8, nr. 10, nr. 23, nr. 24, nr. 25, nr. 30, 1847; nr. 17, 1850; nr. 24, nr. 25, nr. 28, nr. 30, nr. 31, nr. 32, nr. 33, nr. 34, nr. 35, nr. 37, 1855; nr. 1-2, nr. 12, nr. 13, nr. 18, nr. 22, nr. 38, nr. 39 nr. 42, 1856.

Gazeta de Moldavia

nr. 52, 1850; nr. 25, nr. 59, 1851; nr. 66, nr. 98, 1852; nr. 30, nr. 32, nr. 49, nr. 93, 1853; nr. 15, nr. 19, nr. 98, 1854; nr. 6, nr. 27, nr. 28, nr. 42, nr. 50, nr. 74, nr. 75, nr. 76, nr. 76, nr. 77, nr. 90, 1855; nr. 48, nr. 65, 1856; nr. 1, nr. 16, nr. 55, 1857; nr. 13, nr. 15, nr. 23, nr. 24, nr. 28, nr. 29, nr. 31, nr. 40, nr. 42, nr. 47, nr. 59, nr. 61, nr. 79, 1858.

Gazeta de Transilvania

nr. 26, nr. 35, nr. 37, nr. 41, nr. 43, nr. 47, 1843; nr. 80, nr. 81, 1847; nr. 35, 29 aprilie 1848; nr. 85, nr. 86, nr. 87, nr. 88; nr. 44, nr. 45, nr. 62, nr. 98, nr. 99, 1855.

România liberă

nr. 1117, nr. 1120, 1881.

Steaua Dunării

nr. 21, nr. 29, 1855; nr. 35, nr. 37, nr. 40-41, nr. 46, nr. 65, nr. 66, nr. 67, 1856.

Instrumente de lucru – dicționare, bibliografii, cataloage și compendii

- *Albina românească 1829-1849, Indice bibliografic* [Serviciul Bibliografic: Lenuța Drăgan și Mariana Stescu], volumul I, Iași, Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” Iași, 1999.
- *Antologia legilor învățământului din România*, apărută la Institutul de Științe ale Educației, București, 2004.
- *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, volumul I (1790-1850), Partea I [întocmită de Ioan Lupu, Nestor Camariano, Ovidiu Papadima], București, Editura Academiei R.S. România, 1966.
- *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, volumele I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984-1996, varianta online (<https://biblacad.ro/bnr/brm.php>).
- Călinescu, G., *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Editura Minerva, 1986.
- *Dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*, [F. Buisson coordonator], volumele I-II, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1887-1888.
- *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, [Institutul de Lingvistică, Istorie literară și folclor al Universității „Al. I. Cuza” Iași], București, Editura Academiei, 1979.
- *Dicționarul presei românești (1731-1918)*, Editura Științifică, București, 1995.
- Iorga, N., *Istoria învățământului românesc*, București, Editura Casei Școalelor, 1928.
- *Istoria învățământului din România*, volumele I-II, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983-1993.
- *Istoria învățământului din România. Compendiu* [Colectiv de redacție: Constantin C. Giurescu, Igor Ivanov, Nicolae Mihăileanu, Dinu Moroianu, Ilie Popescu Teiușan, Ion Stanciu, Dumitru Todericiu], București, Editura Didactică și Pedagogică, 1971.
- *Publicațiunile periodice românești* (ziare, gazete, reviste) [descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu], tomul I (1820-1906), București, Librăriile Socec și Sfetea, 1913.

Literatura de specialitate

- Albu, Corneliu, *Alesandru Papiu Ilarian. Viața și activitatea sa*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.

- Andreescu, Constantin I., *Istoricul Liceului Național din Iași (1835-1935)*, în *De la Academia Mihăileană la Liceul Național, 100 de ani, 1835-1935*, Iași, Institutul de Arte Grafice Brawo, 1943, pp. 3-266.
- Antonescu, G.G., *Istoria pedagogiei. Doctrinile fundamentale ale pedagogiei moderne*, ediția a III-a, București, Editura „Cultura Românească”, 1927.
- Asachi, Gheorghe, *Opere*, I și II, ediție critică și prefață de N. A. Ursu, București, Editura Minerva, 1973, 1981.
- Bailly, J., *Pestalozzi. Légende et réalité*, în „Société des Professeurs de Langues Vivantes de l'Enseignement Publiques. Buletin mensuel”, anul II, nr. 10, aprilie 1904, pp. 318-326.
- Baladier, Louis, „Les missions des corps d'inspection”, în *Revue Internationale d'éducation de Sèvres*, nr. 08, 1995, pp. 39-49.
- Barrau, Sophie, *Nouvelles lois sur l'enseignement suivies des décrets, règlements et arrêtés relatifs à l'exécution de ces lois*, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, 1857.
- Bădărău, Gabriel, *Academia Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățământ*, Iași, Editura Junimea, 1987.
- Bârsănescu, Ștefan, *Academia Domnească din Iași. 1714-1821* (studiu monografic), București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1962.
- Idem, *Istoria pedagogiei românești*, București, Societatea Română de Filosofie, 1941.
- Idem, *Istoria Științelor în România. Pedagogia*, București, Editura Academiei, 1984.
- Benrubi, J., *Goethe et Schiller; Continueurs de Rousseau*, în „Revue de Métaphysique et de Morale”, volumul 20, nr. 3, 1912, Paris, Presses Universitaires de France, pp. 441-460, <http://www.jstor.org/stable/40894645>, văzut la data 03.03.2022.
- Bocșan, Nicolae, *Ideea de națiune la românii din Transilvania și Banat (secolul al XIX-lea)*, Banetica, Reșița, Presa Universitară Clujeană, 1997.
- Bogdan, N. A., *Orașul Iași*, Iași, Editura Junimea, 2008, p. 476 și *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* [Institutul de lingvistică, istorie literară și folclor al Universității „Al. I. Cuza” Iași], București, Editura Academiei, 1979.
- Bourgeois, Émil, *La liberté d'enseignement. Histoire et doctrine*, Paris, Edouard Cornely Éditeur, 1902.
- Brusanowski, Paul, *Învățământul confesional ortodox român din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralist și principiile autonomiei bisericești*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010.
- Camariano-Cioran, Ariadna, *Les académies princières de Bucarest et de Yassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, Institut for Balkan Studies, 1974.
- Castagnet-Lars, Véronique, *L'histoire des élèves en France du XVIe au XVIIIe siècle: des acteurs dans l'ombre des institutions scolaires*, în „Histoire de l'éducation”, nr. 150/2018, pp. 35-72.
- Chiorean, Ioan, *Politica școlară a Guberniului și a Dietei Transilvaniei în Epoca Luminilor*, în „Studia Universitatis Petru Maior, Series Historia”, 6/2006, Tg. Mureș, pp. 71-82.
- Chiosso, Giorgio, *Carità educatrice e istruzione in Piemonte. Aristocratici, filantropi e preti di fronte all'educazione del popolo nel primo '800*, Torino, Società Editrice Internazionale, 2007.
- Cojocariu, Mihai, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza Iași, 1995.
- Compayré, Gabriel, *Histoire de la pédagogie*, Paris, Librairie Classique Delaplane, 1886.

- Idem, *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le seizième siècle*, volumul I, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1904.
- Dickel , Thierry, *Une évolution des pratiques d'inspection chez les inspecteurs de l'éducation nationale chargés d'une circonscription du premier degré*,  n „Informations sociales”, 2005/6, nr. 126, pp. 74-83.
- Erbiceanu, Constantin, *Istoria Mitropoliei Moldaviei  i Sucevei  i a catedralei mitropolitane din Ia i. Urmat  de o serie de documente, de facsimile  i de portrete privitoare la istoria na ional   i biserice c  a românilor*, Bucure ti, Tipografia c r ilor biserice ti, 1888.
- Cournot, Antoine-Augustin, *Des institutions d'instruction publique en France*, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, 1864.
- Cousin, Victor, *Rapport sur l'état de l'instruction publique dans quelques pays de l'Allemagne, et particulièrement en Prusse*, Partea I  i II, Paris, De l'Imprimerie Royale, 1832.
- Couyba, Charles-Maurice, *Classique et Modernes. La réforme de l'enseignement secondaire*, Paris, Ernest Flammarion  diteur, 1901.
- Cresson, André, Serreau, René, *Hegel, sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3351557h>, v zut la 04.042023.
- Didon, Le Père, *Les Allemands*, Paris, Calmann Lévy  diteur, 1884.
- Dowler, Wayne, *Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917*, Montreal & Kingston, London, Ithaca, McGill-Queen's University Press, 1945.
- Drace-Francis, Alex, *Geneza culturii române moderne. Institu iile scrisului  i dezvoltarea identit  ii naționale 1700-1900*, Iași, Polirom, 2016.
- Dubois, M-me, *Essai de développement*, în „L'Inspection primaire”, nr. 8, martie-aprilie 1908, pp. 177-179.
- Eliade, Petru, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au dix-neuvième siècle*, volumul I (1821-1829), Paris, Société Nouvelle de Librairie et D' dition, 1905.
- Enescu, N. C., *Gheorghe Asachi organizatorul școlilor naționale din Moldova*, București, Editura Didactică  i Pedagogică, București, 1962, pp. 34-35.
- Idem, *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, București, Editura Didactică  i Pedagogică, 1970.
- Filitti, Ioan C., *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, Librăriile Socec & Comp.  i C. Sfetea, 1915.
- Idem, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupa ia rusească  i Regulamentul Organic*, Bucure ti, Institutul de Arte Grafice „Bucovina” I. E. Torou iu, 1934.
- Girardin,  mil, *De l'instruction publique. I.  l mentaire, Générale, Nationale. II. Complémentaire, Spéciale, Professionnelle*, Paris, A. Desrez  diteur du Panthéon Littéraire, 1858.
- Gréard, Oct., * ducation et instruction*, volumul I, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1889.
- Helvétius, Claude Adrian, *De l'esprit*, Paris, Durand Libraire, 1758.
- Herbart. *Principales oeuvres pédagogiques* [traducere de A. Pinloche], Paris, Felix Alcan, 1894.
- Hofstetter, Rita, *La Suisse et l'enseignement aux XIXe-XXe siècles. Le prototype d'une «fédération d' tats enseignants»?*,  n „Histoire de l'éducation”, 134/2012, pp. 59-80.
- Humboldt, Wilhelm von, *Essai sur les limites de l'action de l'état* [traducere de Henri Chrétien], Paris, Germer Baillière Libraire- diteur, 1867.
- Ibrăileanu, Garabet, *Spiritul critic în cultura românească*, Ia i, Editura Revista „Viața Românească”, 1909.

- Isar, Nicolae, Gudin, Cristina, *Din istoria politicii școlare românești (1864-1899)*, București, Editura Universității din București, 2004.
- Iscru, G. D., *Legiferarea organizării învățământului în Țara Românească în anii 1831-1834*, în *Contribuții la Istoria învățământului românesc. Culegere de studii*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970, pp. 161-189.
- Kant, Emmanuel, *Traité de pédagogie* [traducere de Jules Barni, prefață și lexic de Raymond Thamis], Paris, Félix Alcan Éditeur, 1886.
- Levasseur, E., *L'enseignement primaire dans les pays civilisés*, Paris, Berger-Levrault et ^{Cie}, 1897.
- Lovinescu, E., *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*, București, Editura „Cartea Românească”, 1921.
- Missail, D. G., *Scoalele și învățătura la români*, în „Buletinul Instrucțiunei Publice”, 1865-1868.
- Moreau, Pierre-François, *Victor Cousin, la philosophie et son histoire*, în „Télémaque”, nr. 54, 2/2018, pp. 57-66.
- Passo, Fabrizio dal, Laurenti, Alessandra, *La scuola italiana. Le riforme del sistema scolastico dal 1848 ad oggi*, Novalogos, 2017.
- Pazzaglia, Luciano, *La dimension constitutionnelle de l'éducation en Italie du Statuto Albertino de 1848 à la Constitution républicaine de 1948*, în „Histoire de l'éducation”, nr. 134, aprilie-iunie 2012, pp. 109-122.
- Pestalozzi, *Comment Gertrude instruit ses enfants* [traducere de Eugène Darin, cu o introducere de Félix Cadet], Paris, Librairie Ch. Delagrave, 1898.
- Pinloche, A., *La Réforme de l'éducation en Allemagne au dix-huitième siècle. Basedow et le philanthropisme*, Paris, Armand Colin Colin et ^{Cie}, 1889.
- Popescu-Teiușan, Ilie, Netea, Vasile, *August Treboniu Laurian. Viața și activitatea sa*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970.
- Rados, Maria, *Inspeția școlară și instruirea dascălilor în Moldova primei jumătăți de secol XIX*, în „Historia Universitatis Iassiensis”, XII/2021, pp. 13- 40.
 - Rados, Maria, Rados, Leonidas, „*Tulburările scolastice*” de la Iași (septembrie 1857-februarie 1858). *Excurs metodologic și documentar*, în „Archiva Moldaviae”, XIII, 2021, pp. 15-134.
- Rășcanu, Petru, *Istoricul învățământului secundar*, Iași, Tipografia Națională, 1906.
- Reboul-Scherrer, Fabienne, *Dascălul*, în *Omul romantic* [Francois Furet, coordonator], prefață de Elena Brăteanu și traducere coordonată de Giuliano Sfichi, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 137-165.
- Roderrick, G. W., Stephens, M. D., *Scientific Education in England and Germany in the*
- Roșu, Victor-Tudor, *August Treboniu Laurian (1810-1881): discurs istoric romantic*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2008.
- Rousseau, J.J., *Émile ou de l'éducation*, Haye, Jean Néaulme Libraire, 1762.
- Rupp, Horst F., *Philipp Melanchton (1497-1560)*, în „Perspectives: revue trimestrielle d'éducation comparée”, volumul XXVI, nr. 3, 1996, Paris, UNESCO: Bureau international d'éducation, pp. 651-661.
- Savoie, Philippe, *L'État et l'éducation en Europe occidentale. Comparaison et jeux de miroirs*, în „Histoire de l'éducation”, 134/2012, aprilie-iunie, pp. 5-17.
- Sigmirean, Cornel, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000.

- Idem (coordonator), *Intelectualii și societatea modernă. Repere central-europene*, Tg. Mureș, Editura Universității, 2007.
- Sion, G., *Suvenire contimpurane*, București, Tipografia Academiei Române, 1888.
- Siupiur, Elena, *Intelectuali, elite, clase politice moderne în sud-estul European. Secolul XIX*, București, Editura Domino, 2004.
- Urechia, V. A., *Opere complete. Didactica*, volumul I (1858-1867), seria D, București, Tipografia Curții Regale, 1883.
- Idem, *Istoria Școalelor de la 1860-1864 cu o scurtă introducere coprințend note din istoria culturii naționale anterioare secolului al XIX-lea și cu numeroase facsimile de documente, semnături, autografe etc.*, volumele I-IV, București, Imprimeria Statului, 1892-1901.
- Veisa, Teodor, *Constituția, Legea electorală și Organizația giudecătorească a Belgiei*, Iași, Tipografia lui Adolf Bermann, 1857.
- Xenopol, A.D., Erbiceanu, C., *Serbarea școlară de la Iași cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente*, Iași, Tipografia Națională strada V. Alecsandri, 1885.
- Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, volumele I-XIV [ediție îngrijită de I. Vlădescu], București, Editura Cartea Românească, 1928-1930.